อุทยานประวัติศาสตร์

ศรีเทพ

Si Thep Historical Park

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม จัดพิมพ์เผยแพร่ มีนาคม ๒๕๓๐

NATIONAL LIBRARY

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
จัดพิมพ์เผยแพร่ ปีพุทธศักราช ๒๕๔๐

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ISBN 978-974-417-857-2
อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ สำนักศิลปากรที่ ๔ เพชบุรี
กรมศิลปากร

หนังสือทั่วไป 2

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๕๐
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ที่ปรึกษา
นายอารักษ์ สังฆิตกุล อธิบดีกรมศิลปากร
นางไสยสุดา ศิยะรมิช รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางสมศิริลักษณ์ เจริญพจน์ รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายเชษฐชาติ เทพไทย รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางสาวนารีรัตน์ ปรีชาพิชยคุปต์ ผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ ๔ เพชบุรี

คณะบรรณาธิการ
นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ผู้เชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะด้านโบราณคดี ข้าราชการบำนาญกรมศิลปากร
นางจรรยา มาณะวิท ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี ข้าราชการบำนาญกรมศิลปากร
นายสงคราม เที่ยงธรรม หัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
นายอวิรุทธ์ ชื่นไพศาลศิลป์ นักโบราณคดี ๔
นายสมศักดิ์ ฤทธิ์ภักดี ผู้ช่วยนักโบราณคดี
นางสาวบังอร ภูกาบทอง เจ้าหน้าที่พัสดุ

ผู้เรียบเรียง
นายสงคราม เที่ยงธรรม
นางธาดา สังข์ทอง
นางสาวทยุง วงษ์นัดดา
นายอวิรุทธ์ ชื่นไพศาลศิลป์

ผู้แปลภาษาอังกฤษ
นางสาวรัศมี ชูทรงเดช
Elisabeth Racus

ออกแบบปกและรูปเล่ม นายสิงห์คม บริสุทธิ์
ผู้ควบคุมการพิมพ์ นายอวิรุทธ์ ชื่นไพศาลศิลป์
พิมพ์ที่ บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด
โทร ๐ ๒๙๒๖ ๓๓๓๐ ๔ โทรสาร ๐ ๒๙๒๖ ๓๓๘๗

คำนำ

นับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงค้นพบเมืองศรีเทพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เมืองโบราณแห่งนี้ได้รับความสนใจจากบรรดานักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศอย่างมากมาย กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและศึกษาเรื่อยมาตามลำดับ จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ - ๒๕๒๙ จึงได้จัดทำแผนการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองโบราณศรีเทพตามแนวทางการจัดการมรดกทางวัฒนธรรม และจัดตั้งเป็นอุทยานประวัติศาสตร์อีกแห่งหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากเล็งเห็นว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองโบราณที่รุ่งเรืองมากในแอ่งลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ซึ่งสามารถพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางด้านประวัติศาสตร์-โบราณคดี และแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่สำคัญในภูมิภาคภาคเหนือตอนล่าง

ด้วยลักษณะเด่นทางกายภาพและความสำคัญของเมือง ตลอดจนหลักฐานทางด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุที่หลงเหลืออยู่ ล้วนแสดงให้เห็นคุณค่าทางวิชาการของเมืองศรีเทพได้เป็นอย่างดี กรมศิลปากรและนักวิชาการอื่นๆ จึงให้ความสำคัญในการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน จึงได้สร้างความกระจ่างชัดในแง่มุมทางวิชาการในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากภายในเมืองศรีเทพมีพัฒนาการของชุมชนอย่างต่อเนื่องมายาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนถึงช่วงเวลาที่พื้นที่แอบนี้ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมแบบทวารวดี และเขมรโบราณตามลำดับ จึงยังหลงเหลือเรื่องราวเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีให้ศึกษาเพื่อยังประโยชน์ทางวิชาการอีกมากมาย

หนังสือเล่มนี้ เป็นการรวบรวมข้อมูลทางวิชาการจากการศึกษาค้นคว้าที่ผ่านมา ซึ่งสาระในบางแง่มุมเคยได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือมาแล้วหลายเล่ม สำหรับการจัดพิมพ์ครั้งนี้ได้ใช้เนื้อหาจากหนังสือ เรื่อง นำชมอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ที่จัดพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๔ โดยได้เพิ่มเติมเนื้อหาทางวิชาการที่ดำเนินการศึกษาในระยะหลัง ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๔๔ - ๒๕๔๘ ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับผู้สนใจศึกษาความเป็นมาของเมืองศรีเทพ ทั้งในกลุ่มนักเรียน - นักศึกษา นักท่องเที่ยว และผู้สนใจโดยทั่วไป ซึ่งจะสามารถนำความรู้ทางวิชาการที่รวบรวมไว้ ไปใช้เพื่อต่อยอดทางการศึกษาค้นคว้า ในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพต่อไป

(นายอารักษ์ สังหิตกุล)
อธิบดีกรมศิลปากร

สารบัญ

เมืองศรีเทพ ๑๑

ที่ตั้ง ๑๑

การเดินทาง ๑๓

สภาพภูมิศาสตร์ ๑๕

สภาพทั่วไป ๑๗

ชุมชนท้องถิ่น ๒๐

ประวัติการค้นพบ ๒๓

ประวัติการศึกษาและดำเนินการ ๒๗

พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม ๓๗

ชุมชนดั้งเดิม (พุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๑) ๓๗

สมัยที่รับอารยธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓) ๔๓

สมัยที่รับอารยธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘) ๔๗

การล่มสลายของเมืองศรีเทพ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘) ๔๘

ศาสนาและความเชื่อ ๕๐

ลัทธิศาสนาที่เมืองศรีเทพ ๕๑

โบราณสถานสำคัญ ๗๑

เมืองศรีเทพ ๗๓

หลุมขุดค้นทางโบราณคดี ๗๙

โบราณสถานเขาคลังใน ๘๓

ปรางค์สองพี่น้อง ๘๗

ปรางค์ศรีเทพ ๑๐๕

โบราณสถานเขาคลังนอก ๑๒๑

ปรางค์ฤาษี ๑๒๓

โบราณสถานเขาถมอรัตน์ ๑๓๕

จารึกเมืองศรีเทพ ๑๒๙

จารึกเมืองศรีเทพ ๑๓๓

จารึกบ้านวังไผ่ ๑๓๕

จารึกเขมรสมาร เมืองศรีเทพ ๑๓๕

จารึกบนฐานประติมากรรม ๑๓๖

จารึกโบราณสถานหมายเลข ๑๗๖ ๑๓๗

จารึกบนพระพิมพ์ ๑๓๗

จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง ๑๓๙

จารึกบ้านหนองโน้สอ ๑๔๓

จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๒ ๑๔๓

จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๓ ๑๔๒

ใบราณวัตถุสำคัญ ๑๔๕

ใบราณวัตถุในศาสนาฮินดู ๑๔๕

ใบราณวัตถุในศาสนาพุทธ ๑๖๒

ใบราณวัตถุที่เป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ๑๖๔

สรุปปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของชาวเมืองศรีเทพในอดีต ๑๗๘

การบริโภคอาหาร ๑๗๘

เครื่องแต่งกาย ๑๗๙

บ้านเรือนที่อยู่อาศัย ๑๘๐

อาวักษาโรค ๑๘๑

แผนที่ประเทศไทยแสดงที่ตั้งจังหวัดเพชรบูรณ์

Map of Thailand showing locating of Phetchaboon

แผนที่จังหวัดเพชรบูรณ์
Map of Phetchaboon Province

แผนที่จังหวัดเพชรบูรณ์
Map of Phetchaboon Province

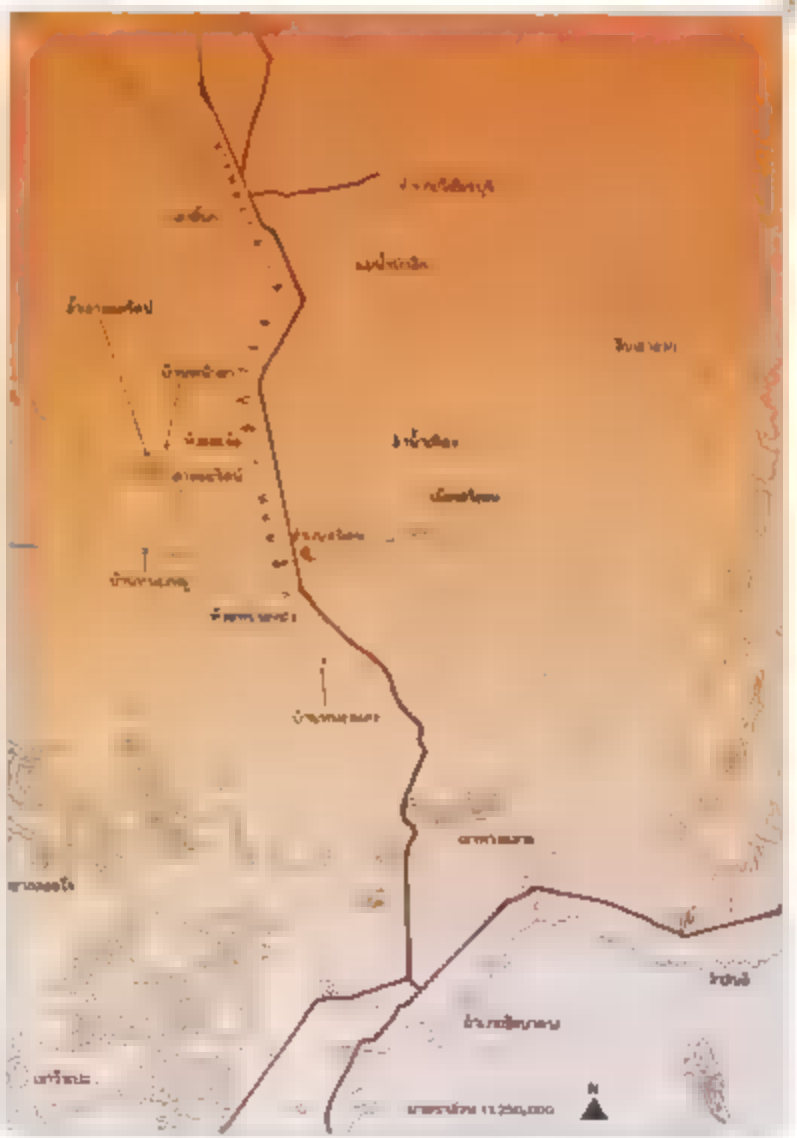

เมืองศรีเทพ

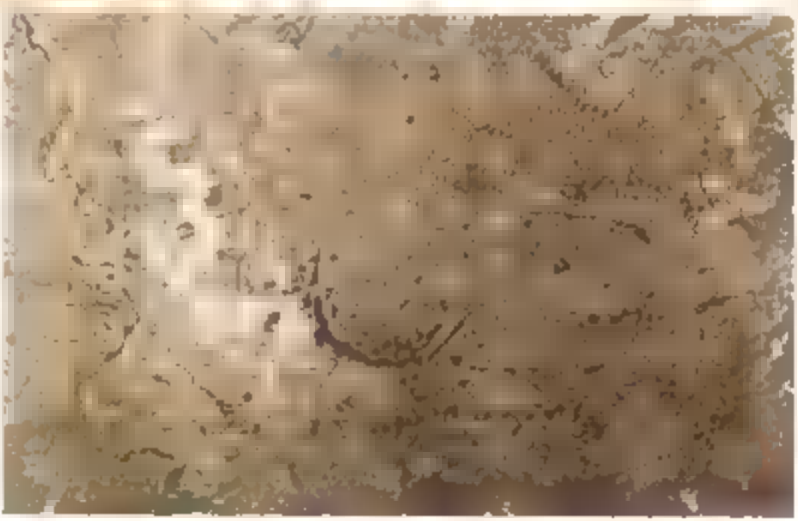

ที่ตั้ง

เมืองโบราณศรีเทพ ตั้งอยู่ในเขตตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ประมาณละติจูด ที่ ๑๕ องศา ๒๓ ลิปดา ๑๒ ฟิลิปดาเหนือ แวงที่ ๑๐๑ องศา ๑๙ ลิปดา ๒๐ ฟิลิปดาตะวันออก หรือพิกัด ๔๘ PQT ๐๓๕๑๓๘ (กรมแผนที่ทหาร แผนที่ลำดับชุด L ๗๐๑๗ ระวางที่ ๕๒๓๒ IV)

อำเภอศรีเทพมีอาณาเขตติดต่อกับอำเภอต่างๆ ซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเช่นเดียวกัน ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับอำเภอสำนธิ และอำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ อำเภอโคกเจริญ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี และ อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์
ทิศใต้	ติดต่อกับอำเภอชัยบาดาล และอำเภอสำสนธิ จังหวัดลพบุรี

แผนผังแสดงตำแหน่งที่ตั้งอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

Map showing location of Si Thep Historical Park

การเดินทาง

เมืองโบราณศรีเทพตั้งอยู่ในเขตภาคเหนือตอนล่าง บริเวณซึ่งเป็นเขตต่อกันระหว่างภาคกลาง ภาคอีสาน และภาคเหนือ ตัวเมืองโบราณตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของตัวอำเภอศรีเทพ ห่างจากกรุงเทพมหานคร ราว ๒๕๐ กิโลเมตร

การเดินทางเข้าสู่เมืองโบราณศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพนั้นสามารถกระทำได้โดยละเอียดดังนี้

๑. รถยนต์ส่วนตัว ใช้ทางหลวงหมายเลข ๒๑ (สระบุรี หล่มสัก) ถึง กม.ที่ ๑๘๒ สี่แยกศรีเทพ (ใกล้ที่ว่าการอำเภอศรีเทพ) เลี้ยวขวาเข้าสู่ทางหลวงหมายเลข ๒๒๓๓ ไปอีกราว ๓๐ กิโลเมตร จะถึงทางเข้าอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

๒. รถยนต์โดยสารประจำทาง มีรถยนต์โดยสารปรับอากาศชั้น ๑ และชั้น ๒ จากสถานีขนส่งสายเหนือ (หมอชิต) วิ่งขึ้นล่องตลอดวัน สายกรุงเทพ เพชรบูรณ์ และกรุงเทพ-หล่มสัก ลงที่สถานีขนส่งบ้านกลาง (ตลาดอำเภอศรีเทพ) แล้วต่อรถสามล้อเข้ามายังอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

สภาพภูมิศาสตร์

เมืองโบราณศรีเทพ ตั้งอยู่บนขอบด้านตะวันตกของที่ราบสูงโคราช ลักษณะพื้นที่ลาดเอียงจากทิศตะวันออกไปทางทิศตะวันตกโดยมีลำน้ำไหลผ่าน ๒ สาย ได้แก่

๑ แม่น้ำป่าสัก อยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๕ กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ แม่น้ำมีลักษณะคดโค้งและตื้นเขินมากเนื่องจากมีแม่น้ำป่าสักทั้งสองฝั่งจะมีที่ราบขั้นบันได ซึ่งใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตรกรรม

๒ ลำน้ำเพียง อยู่ห่างจากแม่น้ำป่าสักมาทางทิศตะวันออก ประมาณ ๒ กิโลเมตร เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำป่าสักที่ไหลแยกออกจากแม่น้ำป่าสักบริเวณบ้านวิเชียรบุรี ทางทิศเหนือของเมืองศรีเทพ และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำป่าสักอีกครั้งที่บ้านซากอรุณ อำเภอศรีเทพ ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของเมืองศรีเทพไปประมาณ ๔ กิโลเมตร

เมืองโบราณและเขตอำเภอศรีเทพ ตั้งอยู่ในเขตที่สูงภาคกลาง (Central Highland) ซึ่งลักษณะโดยทั่วไปเป็นบริเวณที่มีเทือกเขาสลับซับซ้อน วางตัวในแนวทางจากทิศเหนือไปยังทิศใต้โดยเริ่มตั้งแต่จังหวัดเลย เพชรบูรณ์ เพชรบุรี และทางใต้ของนครราชสีมา พื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๕๐ เมตร ประกอบด้วยเนินเขาต่ำสลับกับภูเขาหินอายุเก่าสลับซับซ้อน เทือกเขาที่สำคัญได้แก่ เทือกเขาเพชรบูรณ์ ซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองศรีเทพ

สภาพทั่วไป

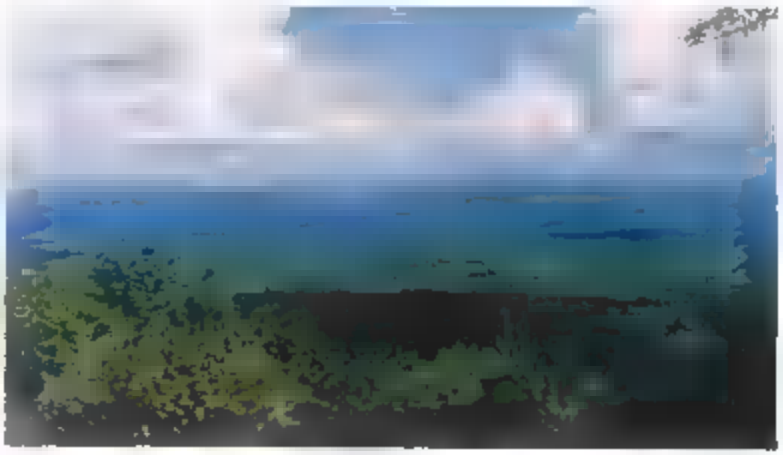

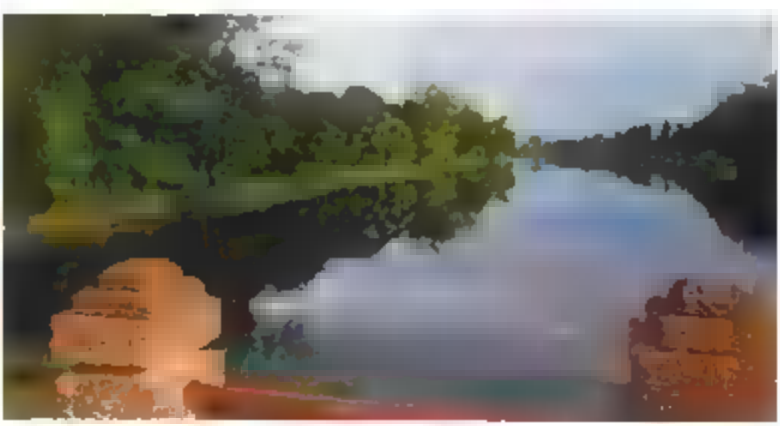

ชุมชนท้องถิ่น

ประวัติการค้นพบเมืองศรีเทพ

ประวัติการศึกษาและดำเนินการ

หลังจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงค้นพบเมืองโบราณศรีเทพแล้ว เมืองโบราณแห่งนี้ก็มิได้หลงถูกทิ้งให้รกร้างอยู่กลางป่าอีกเป็นเวลานานกว่าที่กรมศิลปากรจะได้เข้ามาสำรวจขึ้นทะเบียน อนุรักษ์และพัฒนา ในระหว่างเวลาดังกล่าวได้มีการสำรวจศึกษาค้นคว้าวิจัยโดยนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ รวมทั้งการดำเนินการในการอนุรักษ์โบราณสถานดังนี้

พ.ศ. ๒๔๗๘ - ๒๔๘๐ ในปีเดียวกับที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนเมืองโบราณแห่งนี้ ดอคเตอร์ควอริทช์ เวลส์ (Dr.Quaritch Wales) ได้เดินทางเข้ามาศึกษาและเขียนความเรียงไว้ในบทความเรื่อง The Exploration of Sri Deva an Ancient City in Indochina 9 หนังสือ Indian Art and Letter Vol.X No.11 ว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองของชาวอินเดียที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรฟูนัน โดยอ้างถึงหลักฐานศิลาจารึก หมายเลขที่ ๙ พ.ศ. ๑๐๘๘ และจากการศึกษาลักษณะสถาปัตยกรรมเวลส์เสนอว่า ปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้อง เป็นสถาปัตยกรรมแบบอินเดีย และอาจจะจัดเป็นอาคารทางศาสนาพราหมณ์ ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในอินโดจีนอย่างข้าพเจ้าสุด คือควรมีอายุในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จากหลักฐานอื่นอันได้แก่ ประติมากรรม และโบราณวัตถุอื่นๆ เวลส์ให้ข้อสันนิษฐานว่า ปรางค์ใหญ่หรือปรางค์ศรีเทพนั้นเป็นสถาปัตยกรรมรุ่นเก่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ นอกจากนี้ เวลส์ยังสันนิษฐานต่อไปว่า เมื่ออาณาจักรฟูนันเสื่อมลงเมืองศรีเทพก็ร้างมาราว ๕๐๐ ปี จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เมื่อขอมมีอำนาจเข้ายึดดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำป่าสัก ศรีเทพจึงได้กลับมารุ่งเรืองขึ้นมาใหม่

พ.ศ. ๒๕๐๔ หน่วยศิลปากรที่ ๓ สุโขทัยทำการสำรวจขุดแต่งทำผังและประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานบางแห่ง พร้อมทั้งทำการสำรวจถ้ำเขาถมอรัตน์ด้วย

พ.ศ. ๒๕๐๙ หน่วยศิลปากรที่ ๓ สุโขทัย ได้ทำการสำรวจสภาพตัวเมืองและนำโบราณวัตถุ เช่น คิวลิงค์ ระฆังหินและสลักประดับกรอบประตูบางชิ้นไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จ.สุโขทัย

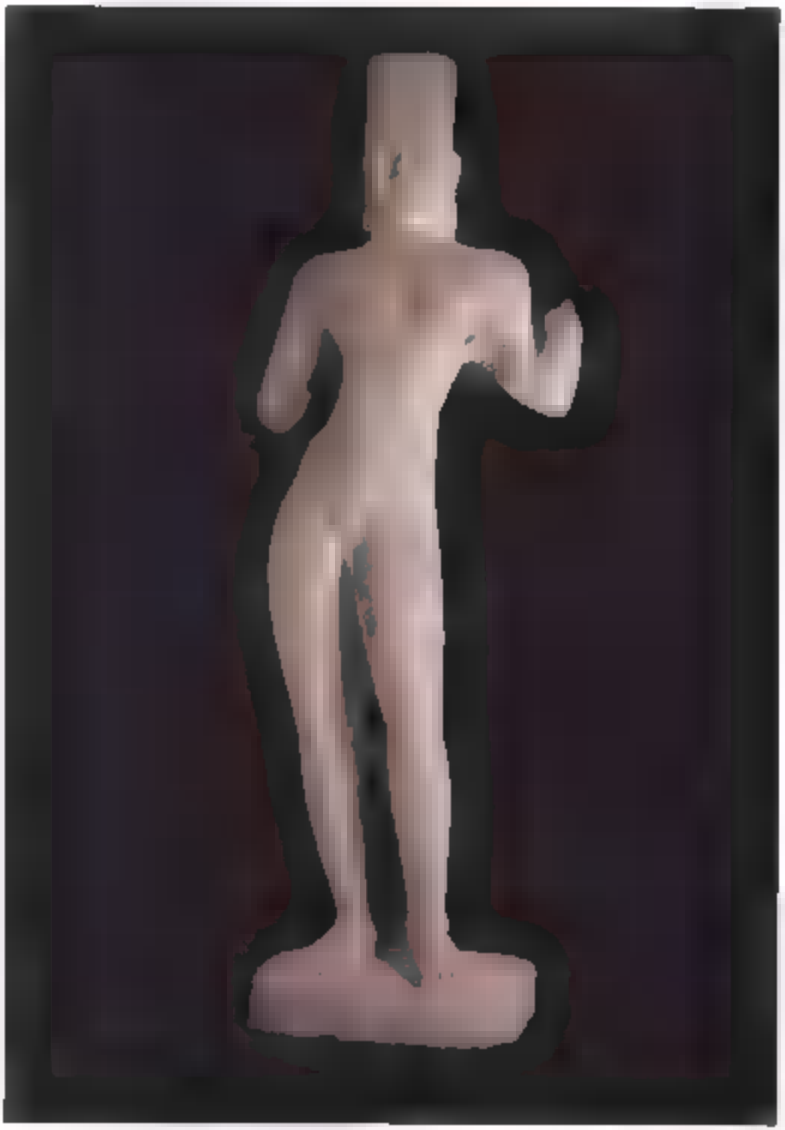

ในช่วงเวลาดังกล่าว มีพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จพระราชดำเนินมายังอุทยาน ประวัติศาสตร์ศรีเทพ ดังนี้

วันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๓ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จเป็นการส่วนพระองค์มาทอดพระเนตรโบราณสถาน โบราณวัตถุ

- วันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๗ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินนำคณะอาจารย์และนักเรียนนายร้อยพรรคุลจอมเกล้ามาทัศนศึกษา

วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้านางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรโบราณสถาน โบราณวัตถุ พร้อมกับทรงนำคณะสมาคมครูสายาฝรั่งเศสแห่งประเทศไทยมาทัศนศึกษา

พ.ศ. ๒๕๔๔ - ๒๕๔๕ ดำเนินการขุดตรวจบริเวณฐานและบูรณะเสริมความมั่นคงปรางค์ศรีเทพ จึงจากการขุดตรวจได้พบหลักฐานของฐานอาคารที่สร้างมาก่อนการสร้างปรางค์ศรีเทพ บูรณะเสริมความมั่นคงฐานเดิมทั้งดำเนินการอนุรักษ์ประติมากรรมปูนปั้นประดับที่ฐานโบราณสถานเขาคลังใน ก่อสร้างอาคารปฏิบัติการทางโบราณคดี ปรับปรุงอาคารหลุมขุดค้นทางโบราณคดี และก่อสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ สำหรับรองรับบริการการท่องเที่ยวเพิ่มขึ้น เช่น ห้องน้ำสำหรับนักท่องเที่ยวและผู้พิการ เรือนอาคันตุกะ ศาลาที่พัก ป้ายสื่อความหมาย ฯลฯ

พ.ศ. ๒๕๔๗ - ๒๕๔๘ ดำเนินการขุดค้นศึกษากลุ่มโบราณสถานเขาคลังสระแก้วที่อยู่นอกเมืองด้านทิศเหนือ พบหลักฐานของอาคารทั้งขนาดใหญ่และเล็กที่ก่อฐานด้วยศิลาแลง และทำการขุดค้นศึกษาบริเวณประตูเมืองและฝายโบราณด้านทิศใต้ ซึ่งพบหลักฐานว่าน่าจะเป็นฝายโบราณที่ใช้ศิลาแลงธรรมชาติขนาดใหญ่มาก่อวางเรียงกันเช่นเดียวกับคูเมือง เพื่อกักเก็บและควบคุมการระบายน้ำในคูเมืองบริเวณประตูเมืองด้านทิศใต้ (ประตูผี)

พ.ศ. ๒๕๔๙ ดำเนินงานขุดแต่งโบราณสถานในเขตเมืองเมือง จำนวน ๑๐ แห่ง ด้านทิศใต้ของสระขวัญ ซึ่งเป็นกลุ่มโบราณสถานขนาดเล็กที่มีฐานทรงสี่เหลี่ยม หันหน้าไปทางทิศตะวันออก สันนิษฐานว่าเป็นฐานปราสาทขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลง

ไปเพชรบูรณ์
แหล่งประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา
บ้านเตาอ่าง
เขาถมอรัตน์
แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู
หลักฐานโลหะ ตะกรุดทอง
ห้วยบ้า
ห้วยศรีเทพ
เมืองศรีเทพ
บ้านนาตะกรุด
บ้านห่า
แหล่งเตาเผาโบราณสมัย
เครื่องถ้วยสุโขทัย
แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง
โครงกระดูกมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์
ภาพภูมิประเทศเมืองศรีเทพ
ไปอยุธยา อยุธยา

ชุมชนดั้งเดิม (พุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๓)

การขุดค้นทางโบราณคดีในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ณ บริเวณเนินดินบ้านเมืองใหญ่ซึ่งปัจจุบัน [illegible] ให้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่ชี้ให้เห็นการอยู่อาศัยของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในเขตพื้นที่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโคกสระบัวลึกประมาณ ๔ เมตร จากผิวเนินดิน ซึ่งกำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๐ หรือประมาณ [illegible] ปีมาแล้ว

การขุดค้นครั้งนี้ [illegible] และขุดค้นแหล่งโบราณคดีในเขตประวัติศาสตร์ศรีเทพและในลุ่มน้ำพุทรี ป่าสัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่ใกล้เคียงเมืองโบราณศรีเทพ ซึ่งได้สำรวจพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ [illegible] เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านซับตะแบก ตำบลซับสมบูรณ์ แหล่งโบราณคดีบ้านซับสมบูรณ์ บริเวณเชิงเขาถมอรัตน์ และแหล่งโบราณคดีบ่อน้ำบ้านบุตรา ในเขตอำเภอศรีเทพ จึงได้มีการสำรวจพบโครงกระดูกมนุษย์และเครื่องมือเครื่องใช้ในหลุมขุดค้นทางโบราณคดีจำนวนมาก แสดง

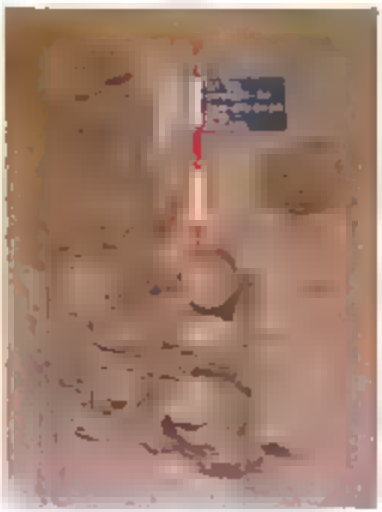

[illegible]

ให้เห็นถึงความหลากหลายและการตั้งหลักแหล่งของชุมชน ที่แทรกกระจายอยู่ในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงเมืองไชยวัฒนศรีเทพ ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเหล่านี้มีสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมแบบง่ายๆ อยู่รวมกันเป็นกลุ่มเล็กๆ ปกครองกันเองในระดับหมู่บ้าน รู้จักปลูกพืชบางชนิดที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น ข้าว ผสมผสานกับการหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ วิถีชีวิตยังต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นสำคัญ จึงมีพิธีกรรมต่างๆ อันเนื่องด้วยธรรมชาติและความเชื่อสังเวยบรรพชนวิญญาณภูตผีปีศาจ ตลอดจนมีความเชื่อในเรื่องชีวิตหลังความตายและโลกหน้า การติดต่อระหว่างกลุ่มชนคงเป็นไปในลักษณะของการติดต่อกับกลุ่มชนใกล้เคียง มีการถ่ายทอดวัฒนธรรมแบบต่อเนื่องเป็นต่อไป จนกระทั่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ เป็นช่วงที่อารยธรรมจากภายนอกโดยเฉพาะอย่างยิ่งอินเดียได้แพร่เข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของกลุ่มชนในบริเวณแหลมอินโดจีนอย่างชัดเจน ก่อให้เกิดรัฐใหม่ๆ เป็นเสมือนแหล่งรวบรวมและเผยแพร่อารยธรรมอินเดียให้แก่ชุมชนเล็กๆ ในภูมิภาคแถบนี้

ชุมชนขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นและมีอายุยืนยาวมากในช่วงเวลานั้นได้แก่ ศูนย์ ซึ่งอยู่ในบริเวณปากแม่น้ำโขง ในระยะนี้เป็นช่วงเวลาที่การเดินทางติดต่อ ค้าขายของพ่อค้าชาวอินเดียและอาหรับทำถึงเมืองฟูอย่างยิ่ง สินค้าจากภายนอกเป็นสิ่งมีค่า และเป็นที่ต้องการอย่างกว้างขวาง จึงได้ทอดเลมอร์ว่าของมีค่าที่นิยมอุทิศให้แก่ผู้ตายนั้น มักจะเป็นเครื่องประดับหรือเครื่องมือเครื่องใช้จากต่างประเทศ เช่น ลูกปัดหิน ลูกปัดแก้ว หรือเครื่องประดับที่ทำจากเปลือกหอยทะเล เป็นต้น การเริ่มติดต่อกับชุมชนภายนอกมีอิทธิพลแม้กระทั่งในเรื่องประเพณีความเชื่อที่เกี่ยวกับพาราฝังศพ ดังเช่นที่ได้พบที่หลุมขุดค้นโครงกระดูกที่เมืองศรีเทพว่ามีการนำกระดูกของคนตายใส่ลงไปในภาชนะทรัพร้อมกับเครื่องประดับแล้วจึงฝัง แทนการฝังศพทั้งโครงอย่างที่เคยปฏิบัติมา

สมัยที่รับวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๖)

เมื่อชุมชนมีความเจริญก้าวหน้า และเกิดความเชื่อจากภายนอก ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการสร้างและวิวัฒนาการ ชุมชนจนเกิดเป็นเมืองที่เคยมีมาในประวัติศาสตร์ ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและตอนกลาง ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่าเป็นชุมชนโบราณที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๖ ซึ่งเป็นสมัยที่ได้รับวัฒนธรรมทวารวดี ชุมชนโบราณที่สำคัญในสมัยนี้ ได้แก่ เมืองอู่ทองในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐมโบราณ ในเขตจังหวัดนครปฐม เมืองศรีมโหสถ ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี เมืองศรีเทพ ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองคูบัว ในเขตจังหวัดราชบุรี เมืองพงตึก ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เมืองโบราณเหล่านี้ล้วนมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ซึ่งนอกจากจะใช้เพื่อการป้องกันบ้านเมืองแล้ว ยังใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรกรรมอีกด้วย ชุมชนโบราณเหล่านี้ได้ติดต่อค้าขายกับชุมชนอื่นๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ดังจะเห็นได้จากการขุดค้นพบเครื่องถ้วยจีน ลูกปัดแก้ว และเหรียญเงินที่มีรูปแบบแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน

เสมาหินชนวนสลักลาย
ศิลปะทวารวดี (ภาพ)

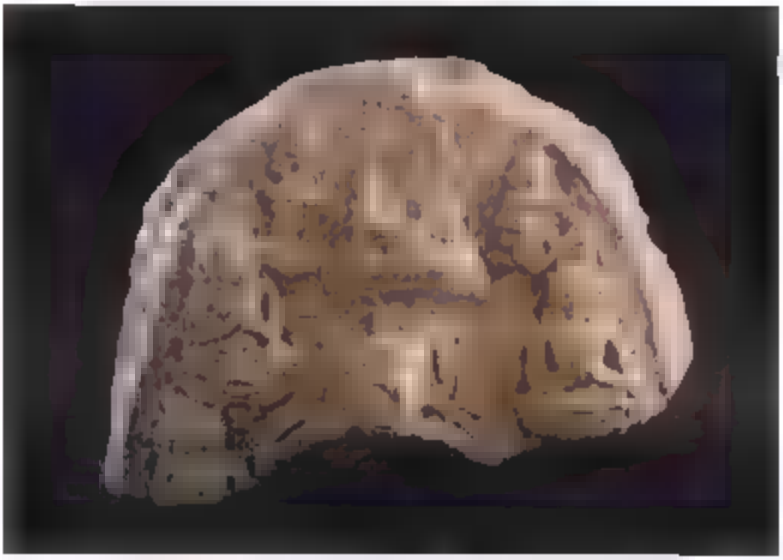

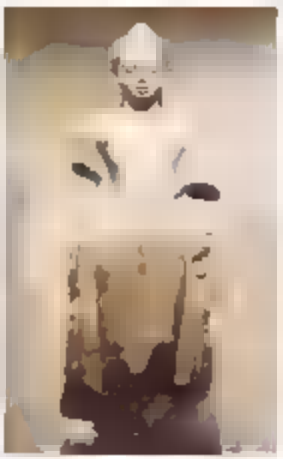

สมัยที่รับวัฒนธรรมเขมร

การล่มสลายของเมืองศรีเทพ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘)

เมืองศรีเทพ พัฒนาตนเองตั้งแต่เป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนเจริญรุ่งเรืองเป็นชุมชนเมืองที่รับวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ และรับวัฒนธรรมแขมรในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ รวมระยะเวลาที่เจริญอยู่ในฐานะชุมชนเมืองไม่ต่ำกว่า ๗๐๐ ปี แล้วเหตุใดผู้คนจึงละทิ้งเมืองนี้ให้ร้างไป

ในนิทานพื้นบ้านที่พอสามารถจะหาเหตุผลมาอธิบายถึงสาเหตุที่เมืองศรีเทพถูกทิ้งร้างได้เล่าว่า *... ที่บนเขาใกล้เมือง มีฤาษี ๒ คนสร้างกุฏิอยู่ใกล้ๆ กัน คนหนึ่งชื่อฤาษีตาไฟ อีกคนหนึ่งชื่อฤาษีตาวัว ฤาษีตาไฟมีลูกศิษย์เป็นลูกเจ้าเมือง วันหนึ่งฤาษีตาไฟบอกกับลูกเจ้าเมืองผู้เป็นศิษย์ว่า น้ำในบ่อที่[illegible] บ่อหนึ่งใครไม่ได้อาบกินจะตาย ต่อเมื่อได้เอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดจึงจะฟื้นขึ้นมาใหม่ ลูกเจ้าเมืองไม่เชื่อ ฤาษีตาไฟจึงตกลงจะทดสอบให้ดู แล้วขอคำมั่นสัญญาจากลูกเจ้าเมืองว่าเมื่อฤาษีตาไฟตายไปแล้วลูกเจ้าเมืองจะต้องไปเอาน้ำในบ่อที่สองมารดให้ฟื้นชีวิตขึ้น แต่ฤาษีตาไฟต้องตายไปเพราะศิษย์ขาดความซื่อตรงไม่ทำตามสัญญากลับหนีไปเมืองเสียไม่เอาน้ำมารดให้*

กล่าวถึงฤาษีตาวัวเคยไปมาหาสู่กับฤาษีตาไฟ สังเกตไม่เห็นฤาษีตาไฟมาเยี่ยมเยียนก็ล่วงเลยไปตาม เมื่อผ่านประตูน้ำที่ใครตามก็ตาย เห็นน้ำในบ่อเดือดก็ทราบว่ามีเหตุร้ายเกิดขึ้น จึงเอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดจากศพฤาษีตาไฟจนฟื้นคืนชีวิตขึ้นมา ฤาษีตาไฟจึงเล่าเรื่องที่เป็นมาให้ฤาษีตาวัวฟังแล้วว่าจะต้องแก้แค้นลงโทษลูกเจ้าเมืองให้จงได้ ฤาษีตาไฟจึงเนรมิตวัวขึ้นตัวหนึ่งเอาพิษร้ายบรรจุไว้ในเครื่องวัวแล้วปล่อยวัวนั้นเดินรอบๆ เมืองถึง ๗ วัน พร้อมทั้งทำเสียงร้องก้องกังวลตลอดเวลา ทหารเฝ้าประตูเมืองเห็นผิดสังเกตจึงปิดประตูเมืองเสีย ครั้นถึงวันที่เจ็ดเจ้าเมืองมีรับสั่งให้เปิดประตูเมือง วัวก็วิ่งปราดเข้าประตูเมืองไป ขณะเดียวกันนั้นท้องวัวก็ระเบิดออกมาไอพิษร้ายในท้องวัวก็ไหลออกมาทำร้ายคนในเมืองตาย...

ศาสนาและความเชื่อ

ชุมชนที่[illegible]ตอนปลาย ในราวพุทธศตวรรษที่ [illegible] ที่[illegible]ที่ศาสนาและความเชื่อ[illegible]แห่งนี้ [illegible] ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ[illegible] ในเรื่องของชีวิตหลังความตาย ดังนั้นจึงพบการฝังศพร่วมกับสิ่งของเครื่องใช้ที่เมืองศรีเทพนี้ก็มีประเพณีเกี่ยวกับการฝังศพเช่นเดียวกัน [illegible] จากการขุดค้นภายในเมืองและบริเวณเมืองศรีเทพ [illegible] การฝังสิ่งของเครื่องใช้ไปด้วย เช่น ภาชนะดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้ และเครื่องประดับที่ทำจากหิน ดินเผา และโลหะ [illegible] ซึ่งเหมือนกับสิ่งของที่เคยใช้ในชีวิตประจำวันนี้ คงมีความหมายให้ผู้ตายได้ใช้ในโลกหน้า

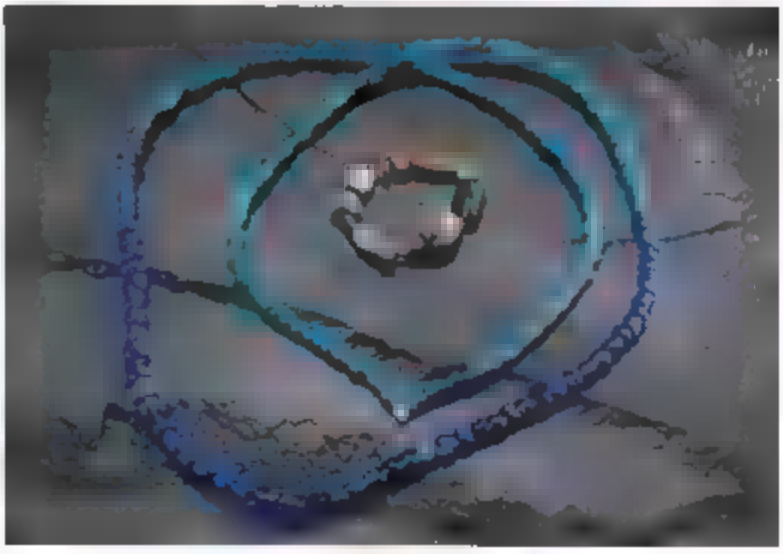

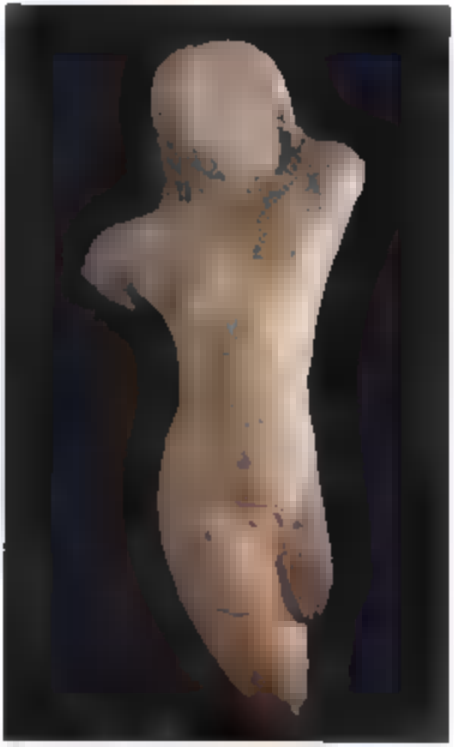

ในบทนี้จึงมีวัตถุประสงค์ในการพยายามหาหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ชี้ชัดถึงช่วงเวลาที่มีการปรับเปลี่ยนของคติความเชื่อในศาสนาในเมืองศรีเทพ แต่จากหลักฐานทางด้านศิลปกรรมที่พบเหล่านี้ก็พอจะอนุมานได้ดังต่อไปนี้

พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓

ศาสนาพุทธ พบพระพุทธรูปศิลปะคล้ายกับแบบศิลปะทวารวดีในวัฒนธรรมเขาคลังในและพบในวัฒนธรรมสมัยหลังในช่วงนี้ รวมทั้งจารึกคาถาในพุทธศาสนาแบบเถรวาท

ศาสนาฮินดู ยังไม่พบหลักฐานในศาสนาฮินดูที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลานี้ แต่ก็พบประติมากรรมศิลาบูชาพระวิษณุและพระอุมาสุยะ รวมทั้งจารึกที่กล่าวถึงรัชกาลของพระองค์ และจารึกที่ระบุการสถาปนาขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ที่เป็นเครื่องยืนยันถึงการยึดถือคติความเชื่อในศาสนาฮินดู หรืออาจเป็นประกาศการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์ในพุทธศาสนาก็ได้

เทวสถานในศาสนาฮินดูบางแห่งจะเคยมีอยู่แต่ได้รับการซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงต่อเติมในสมัยหลัง

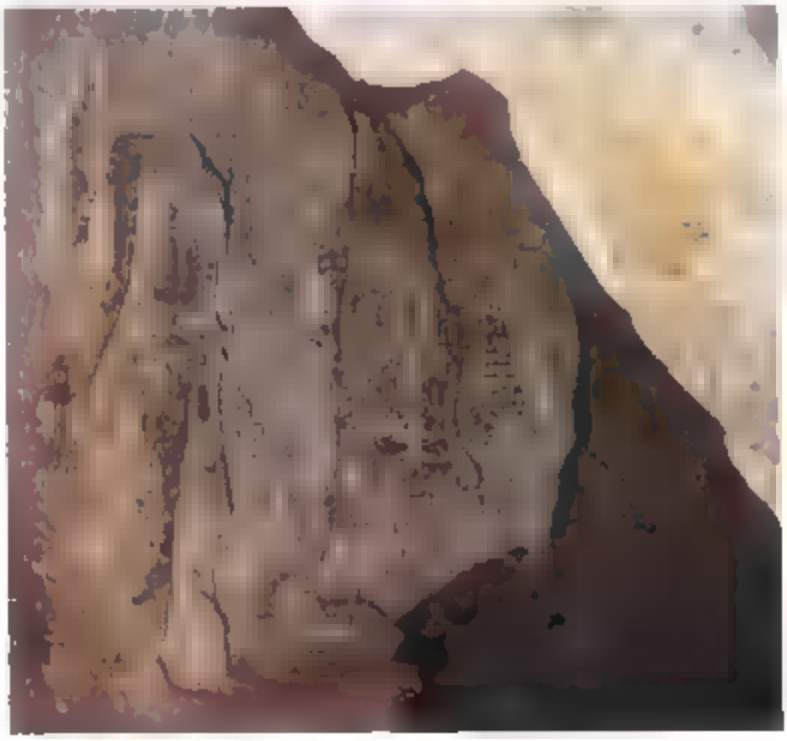

พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕

ศาสนาพุทธ · พบพระพิมพ์ดินเผาอิริยาบถยืน ปางประทานอภัย และปางห้ามญาติ ที่ศิลปะแบบทวารวดี ที่เมืองนครปฐม ลพบุรี และอู่ทอง ซึ่งเป็นศิลปะที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียแบบคุปตะ ในช่วงนี้ยังพบพระพิมพ์ดินเผาแบบหริภุญชัย ที่ลำพูน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบทวารวดีเช่นกัน

ศาสนาฮินดู · ในระยะนี้ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับศาสนาฮินดู นอกจากพบประติมากรรมรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพ

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

ศาสนาพุทธ - [illegible]

ศาสนาฮินดู - [illegible]

พุทธศตวรรษที่ ๑๘

ศาสนาพุทธ · พบพระไพธิสัตว์ที่ด้านหน้าปราสาทศิลาแดงและพบว่ามีการฝังรูปเคารพในคานเช่นเดียวกับที่ปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งอาจจะหมายถึงการพบฝังทำลายรูปเคารพในคานเพื่อเตรียมการก่อสร้างหรือซ่อมแปลงปราสาทศิลาแดงให้เปลี่ยนเป็นพุทธสถาน หรือแม้แต่วัสดุก่อสร้างเหรียงบนหลังคาปราสาทที่พบใกล้ฐานปราสาทศิลาแดง ซึ่งมักจะสลักไม่แล้วเสร็จก็อาจจะแสดงถึงกิจกรรมที่กำลังดำเนินการซ่อมแซมปราสาทศิลาแดงให้เป็นศาสนาพุทธมหายาน เพื่อการเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนา แต่บังเอิญยังทำไม่แล้วเสร็จก็มีเหตุต้องหยุดชะงักไปเสียก่อน

ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๕ - ๑๗๖๐) ซึ่งเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ของเขมรพระองค์สุดท้าย ได้มีการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ในเรื่องของการนับถือศาสนาในอาณาจักรเขมร พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนานิกายมหายานอย่างแน่นแฟ้น ทรงสร้างและทำนุบำรุงศาสนสถานในศาสนาพุทธมหายานเป็นจำนวนมากในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ในช่วงเวลานั้นจึงปรากฏสถาปัตยกรรมที่เรียกว่าศิลปะแบบบายนทั่วไปในอาณาจักรเขมร และดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งบางเมืองในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย

ที่เมืองศรีเทพ แม้จะไม่ปรากฏสถาปัตยกรรมแบบบายนอย่างเด่นชัด แต่ก็มีร่องรอยบางอย่างที่อาจจะแสดงให้เห็นถึงการเข้ามาครอบงำของวัฒนธรรมเขมรในช่วงเวลานี้ด้วยเช่นกัน ร่องรอยดังกล่าว ได้แก่ การนำรูปเคารพในคานมาฝังในศูนย์กลางของปราสาท คือ ศิวลึงค์ ฐานโยนี โคนนทิ ไปฝังไว้ใต้พื้นดินในระดับใต้ฐานของปราสาทเล็กทางด้านหน้าของปราสาทหินน้อย ซึ่งอาจจะหมายถึงการพลิกฝังทำลายรูปเคารพในคานเดิมเพื่อซ่อมแปลงเทวสถานให้เปลี่ยนเป็นพุทธสถาน หรือแม้แต่วัสดุก่อสร้างเหรียงบนหลังคาปราสาทที่พบใกล้ฐานปราสาทศิลาแดง ซึ่งมักจะสลักไม่แล้วเสร็จก็อาจจะแสดงถึงกิจกรรมที่กำลังดำเนินการซ่อมแซมปราสาทศิลาแดงให้เป็นศาสนาพุทธมหายาน เพื่อการเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนา แต่บังเอิญยังทำไม่แล้วเสร็จก็มีเหตุต้องหยุดชะงักไปเสียก่อน

ศาสนาฮินดู · ไม่ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการนับถือศาสนาฮินดูในช่วงเวลานี้

ลัทธิศาสนาที่เมืองศรีเทพ

๑. ศาสนาพุทธ

๑.๑ นิกายเถรวาท ได้เกิดขึ้นในประเทศอินเดียและเกาะลังกามาก่อนในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ (พ.ศ. ๒๗๐ - ๓๑๗) ซึ่งครองแคว้นมคธมีเมืองหลวงอยู่ที่ปาฏลีบุตร ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาและสร้างศิลปกรรมทางศาสนาไว้มากมาย รวมทั้งส่งสมณะทูตไปเผยแผ่พุทธศาสนายังที่ต่างๆ แต่ในสมัยนี้ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป หลังจากราชวงศ์โมริยะเสื่อมอำนาจลง ราชวงศ์ศุงคะมีอำนาจขึ้น (พ.ศ. ๓๕๖ - ๔๖๔) ที่ได้มีการทำนุบำรุงและสร้างพุทธสถานขึ้นอีกมากมาย จนมาถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๗ ราชวงศ์กุษาณะมีอำนาจขึ้นในแคว้นคันธาระ จึงเริ่มมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้น ศิลปกรรมทางพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดเมื่อพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ ๑ ได้ตั้งราชวงศ์คุปตะขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๘๖๓ โดยมีเมืองหลวงอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรแคว้นมคธ และมีศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอยู่ที่เมืองมถุรา สมัยนี้มีการสร้างพระพุทธรูปกันอย่างแพร่หลายและเป็นต้นแบบของการสร้างพระพุทธรูปปางต่างๆ ที่สำคัญๆ ในสมัยต่อมาทั้งในอินเดียเองและในประเทศอื่นๆ ที่พุทธศาสนาแพร่กระจายไปถึง นอกจากนั้นยังมีการสร้างสถูป เจดีย์ วิหารซึ่งประดับด้วยลายปูนปั้น ศิลปกรรมสมัยนี้เรียกกันว่าศิลปะแบบคุปตะ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑ คุปตะได้ส่งอิทธิพลทางศิลปกรรมและการเคารพนับถือศาสนาพุทธแบบเถรวาทแพร่กระจายไปยังแว่นแคว้นต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งได้อิทธิพลอย่างเต็มที่แก่วัฒนธรรมที่เรียกกันว่าแบบทวารวดีในประเทศไทย ศาสนาพุทธนิกายนี้ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก นับถือพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นศาสดา และพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ในเรื่องกฎแห่งกรรม รวมทั้งนับถือพระสงฆ์ผู้เผยแพร่ศาสนา

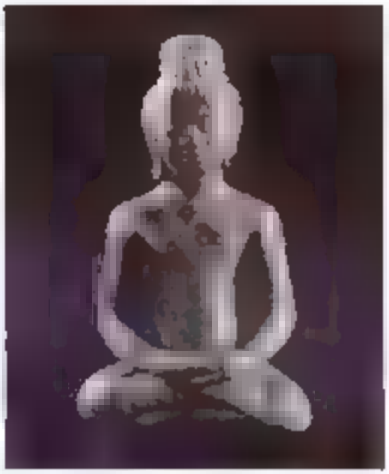

๑.๒ **นิกายมหายาน** [illegible]

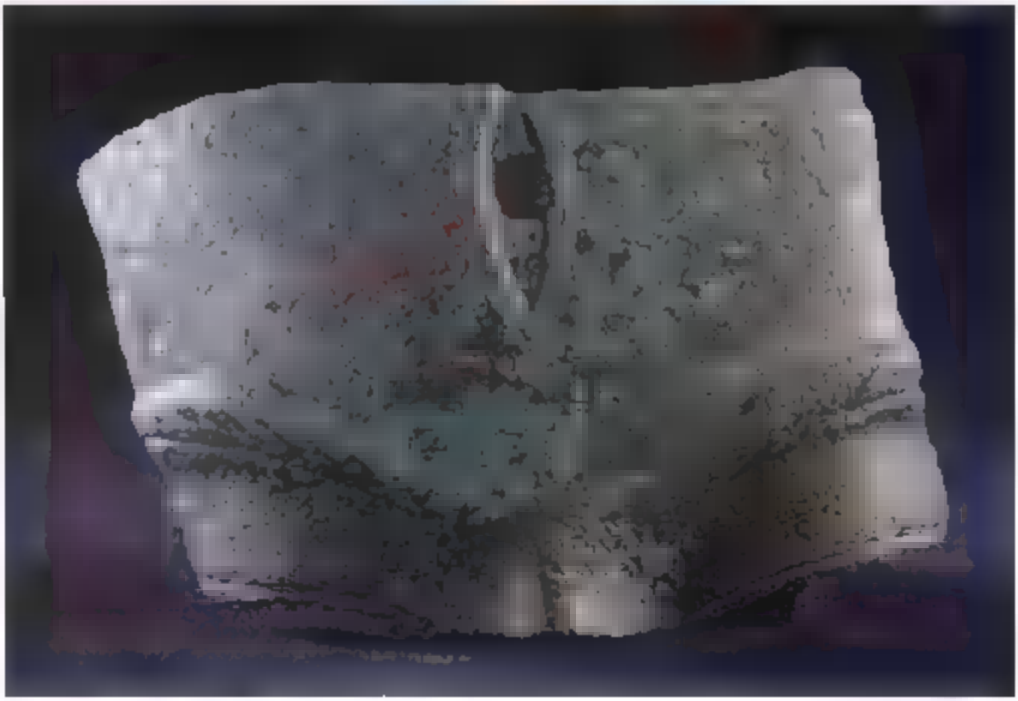

๒. ศาสนาฮินดู

เป็นศาสนาเก่าแก่ที่มีกำเนิดมาจากลัทธิพระเวท ซึ่งพวกอารยันได้นำเข้ามาในประเทศอินเดียผสมกับลัทธิพื้นเมืองที่มีอยู่ก่อนแล้ว ศาสนาฮินดูได้มีวิวัฒนาการมาโดยตลอด โดยในระยะแรกเรียกกันว่าศาสนาพราหมณ์และต่อมาจึงกลายเป็นศาสนาฮินดู ศาสนาฮินดูนับถือเทพเจ้าหลายองค์ แต่ให้ความสำคัญแก่เทพเจ้าสามองค์ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ ซึ่งรวมกันเรียกว่า "ตรีมูรติ"

พระพรหมนั้นไม่ได้เป็นประมุขแห่งนิกายใด แต่พระวิษณุและพระศิวะต่างเป็นเทพเจ้าผู้เป็นประมุขของนิกายใหญ่สองนิกายที่แข่งขันกันอยู่ในประเทศอินเดีย โดยพระวิษณุเป็นประมุขของไวษณพนิกายซึ่งถือว่าพระวิษณุเป็นใหญ่กว่าพระศิวะ และพระศิวะเป็นประมุขของลัทธิไศวนิกายซึ่งถือว่าพระศิวะเป็นใหญ่กว่าพระวิษณุ แต่ในบางครั้งพระวิษณุคือพระศิวะหรือพระศิวะคือพระพรหมก็สามารถรวมกันเข้าเป็นเทพเจ้าองค์เดียวกันได้ดังเช่น ปรากฏเทวรูปพระหริหระ

พระพรหม มีสีกาย สีทอง พรหมสี่เป็นพาหนะ มีชายาชื่อประจำตัว

พระวิษณุ มีสีกายเขียว สีกาย มีกรทรงถือจักร สังข์ คทา และดอกบัวเป็นเอกลักษณ์ ทรงครุฑเป็นพาหนะ มีชายาชื่อลักษมีหรือศรีผู้เป็นเทพธิดาแห่งความงาม พระวิษณุเป็นเทพเจ้าผู้ปกปักรักษาโลก เมื่อสิ้นกัลป์พระวิษณุจะบรรทมหลับเหนือพญาอนันตนาคราชในเกษียรสมุทร (ทะเลน้ำนม) ในขณะที่บรรทมหลับจะมีดอกบัวทองผุดขึ้นมาจากพระนาภีและมีพระพรหมประทับอยู่บนนั้น และพระพรหมก็จะสร้างโลกขึ้นมาใหม่ ในระหว่างกัลป์เมื่อเกิดยุคเข็ญขึ้นในโลกมนุษย์พระวิษณุก็จะอวตารลงมาเพื่อปราบยุคเข็ญเป็นการรักษาโลกเอาไว้ การอวตารนั้นบางครั้งก็เป็นมนุษย์ เช่น พระราม, พระกฤษณะ บางครั้งก็เป็นสัตว์ เช่น เต่า ปลา หมูป่า เป็นต้น

พระศิวะ มีสีกายเขียว สีกาย ถือตรีศูลเป็นอาวุธ มีเนตรที่สามตั้งขวางระหว่างคิ้ว (หน้าผาก) พระเกศามักขมวดเกล้าเกศพร้อมด้วยรูปพระจันทร์เสี้ยวหนึ่งเสี้ยว ทรงนาคเป็นสังวาลย์และพวงโกนนาคีเป็นพาหนะ มีชายาชื่อ อุมา หรือปารวตี พระอุมามีอีกภาคหนึ่งซึ่งเป็นภาคโหดร้ายมีนามว่า ทุรคา หรือกาลี ถือกันว่าพระศิวะเป็นเทพผู้ทำลายโลกและทำการสร้างขึ้นใหม่ เพราะเหตุว่าความตายคือการทำลายให้ดับสูญนั้นคือการให้มีชีวิตใหม่เกิดขึ้น

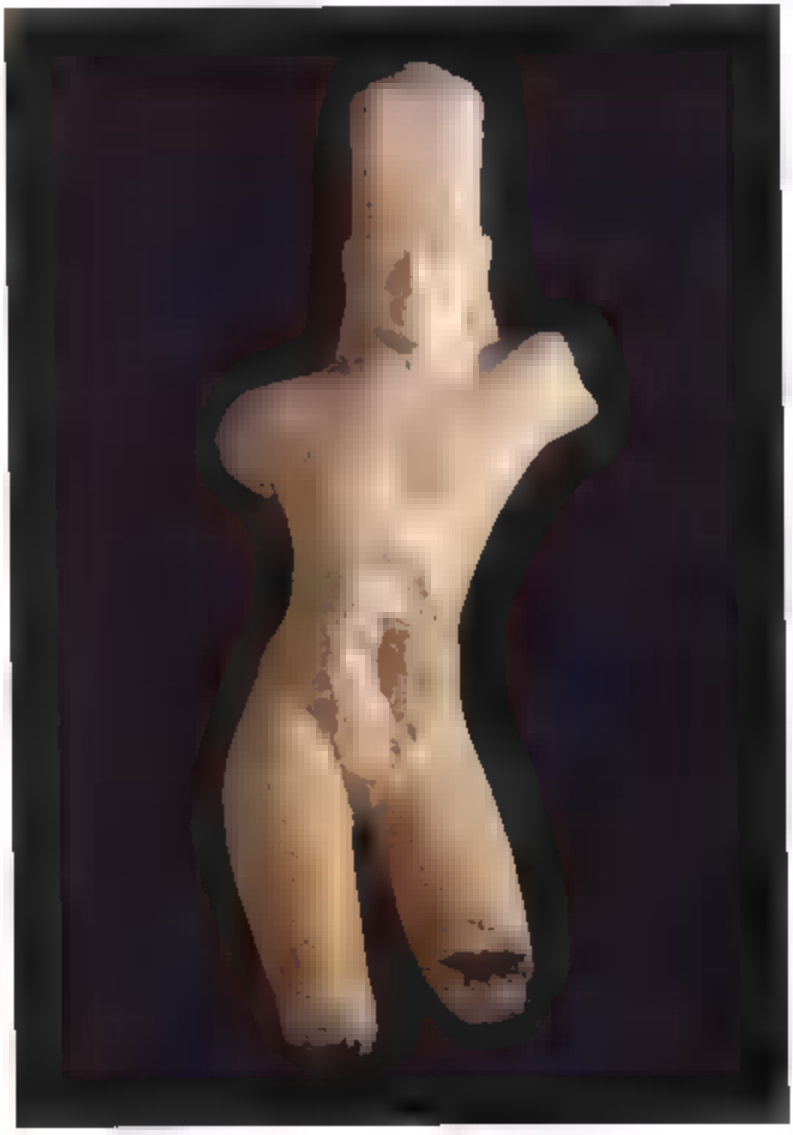

ที่เมืองศรีเทพมีการเคารพนับถือศาสนาฮินดู ทั้งสองนิกาย คือ ไวษณพนิกาย และไศวนิกาย

๒.๑ ไวษณพนิกาย

จารึกที่เกี่ยวกับลัทธิบูชาพระวิษณุในประเทศเขมรปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยเจ้าชายจุฬามณีแห่งอาณาจักรฟูนัน (พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๒๕๐) ยืนยันได้ว่าในสมัยดังกล่าวมีลัทธิไวษณพนิกายปางจตุรพาหุและนิกายภาควัตแผ่เข้ามายังประเทศเขมร นิกายปางจตุรพาหุนั้นนับถือบูชาพระนารายณ์ร่วมเข้ากับพระวิษณุซึ่งแต่เดิมเป็นเทพเจ้าแห่งทิศเหนือของคติการทิศในสมัยพระเวท ส่วนนิกายภาควัตนิยมบูชาพระกฤษณะโอรสของวาสุเทพซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ ลัทธิบูชาวิษณุรวมทั้งอวตารปางกฤษณะดังที่พบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะโควรรธนะที่เมืองศรีเทพนี้ คงจะแพร่หลายเข้ามายังเมืองศรีเทพในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ (ตามการกำหนดอายุของเทวรูป) โดยรับอำนาจทางอาณาจักรเจนละหรือเขมรโบราณ

สำหรับลวดลายสลักรูปกฤษณะที่พบที่เมืองศรีเทพนั้นเป็นเหตุการณ์ตอนพระกฤษณะยกเขาโควรรธนะ เรียกว่า กฤษณะโควรรธนะ (เทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะจากวัดเกาะประเทศเขมร ศิลปพนมดา ที่ชาวกัมพูชายังยึดมั่นเรียกรูปนี้ว่า "กฤษณะโควรรธนสวามิน") เรื่องดังกล่าวปรากฏความในคัมภีร์หริวงศ์ คัมภีร์วิษณุปุราณะ และคัมภีร์ภาควัต-ปุราณะ

คัมภีร์ภาควัต-ปุราณะ บรรยายความว่า วันหนึ่งขณะที่พระกฤษณะประทับอยู่กับพระเชษฐา พลราม (เรียกพลเทวะ) ภายในสวนของนันทะ พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นชาวบ้านเลี้ยงโคกำลังตระเตรียมพิธีบูชาบัญญวายแด่พระอินทร์ พระกฤษณะได้ทรงห้าม โดยบอกคนเหล่านั้นว่าพวกเขาควรจะทำพิธีบูชาเขาโควรรธนะซึ่งก็คือบูชาพระองค์เอง ฝ่ายพระอิศวรทรงพิโรธจึงดำริแก้แค้นโดยบันดาลให้พายุทรายและกรวดตกลงมาในสวนของนันทะ พระกฤษณะทรงถอนภูเขาโควรรธนะ แล้วยกขึ้นด้วยทรงพัดค้างหนึ่งให้ลอยอยู่ในอากาศ พระสั่งให้คนเลี้ยงโคต้อนฝูงโคเข้าไปอยู่ภายใต้ภูเขานั้น เพื่อปกป้องเหล่าคนเลี้ยงโคกับฝูงสัตว์ของพวกเขาจากแรงโทสะของพระอินทร์ พระกฤษณะทรงยกเขาโควรรธนะอยู่เป็นเวลาเจ็ดวันโดยมิได้ขยับเขยื้อน พระอินทร์ได้ทรงตระหนักถึงอานุภาพแห่งพระกฤษณะ ในที่สุดท้องฟ้าก็กระจ่างสดใส คนเลี้ยงโคจึงได้เดินทางกลับที่พำนักของตน

ข ๒ ไตรปิลาย

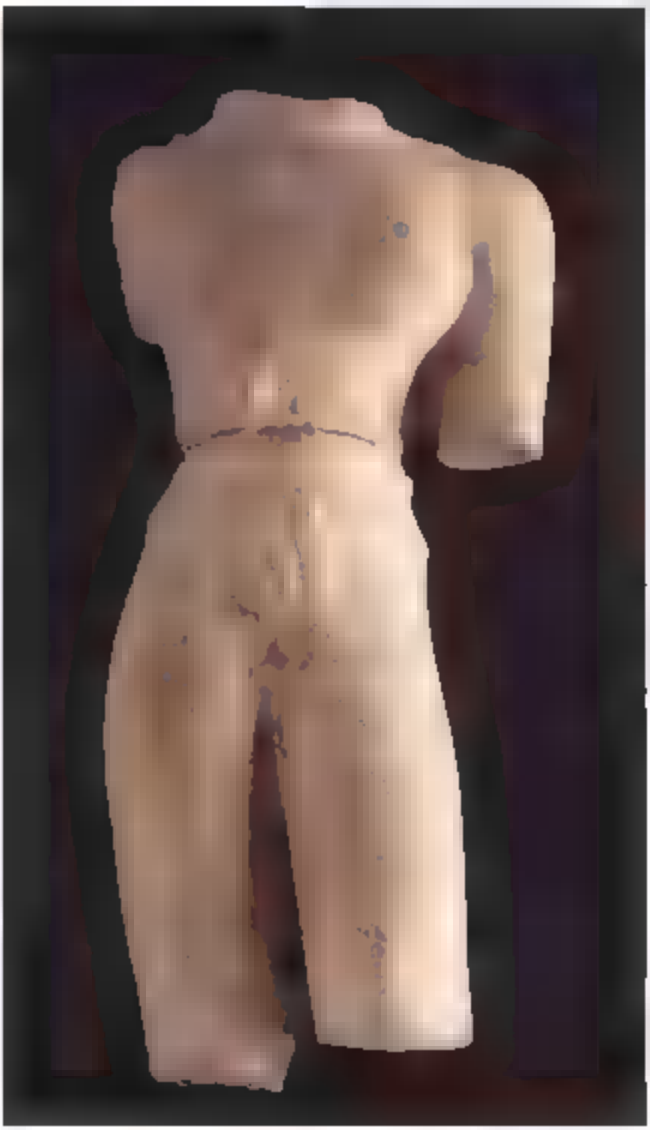

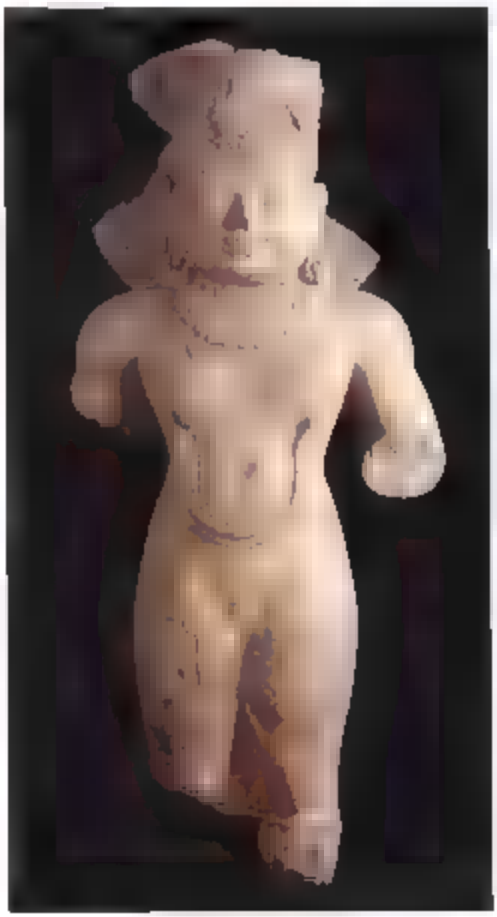

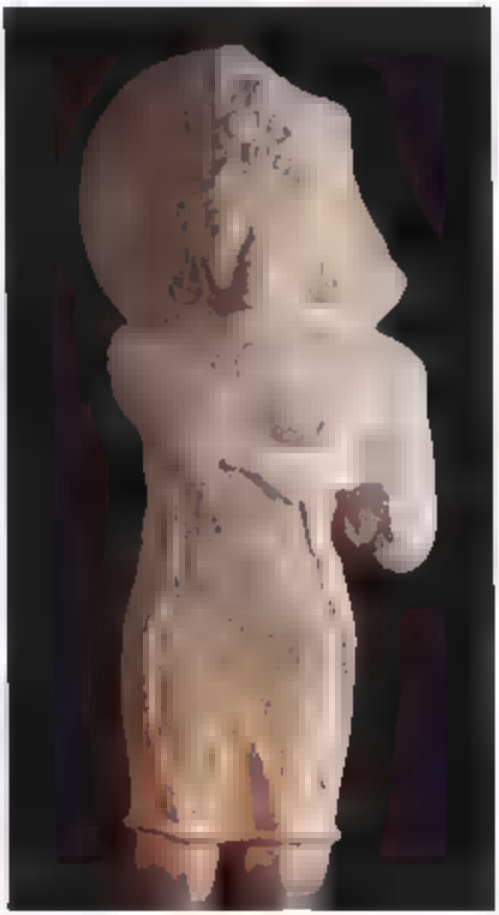

๒.๓ ลัทธิบูชาพระอาทิตย์

การบูชาพระอาทิตย์ในเมืองศรีเทพไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าได้รับอิทธิพลมาจากที่ไหนและเมื่อใด สุริยเทพหรือพระอาทิตย์ที่ได้จากเมืองศรีเทพจำนวน ๔ องค์ นั้น ๓ องค์ไม่ทราบตำแหน่งที่พบ แต่มีอยู่องค์หนึ่งที่พบเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ทราบตำแหน่งที่พบแน่ชัดคือพบที่หน้าทางเข้าเทวสถานปรางค์ของที่บ้องซึ่งเป็นเทวสถานในศาสนาฮินดู จากลักษณะของเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบพอจะเทียบเคียงลักษณะเครื่องทรงได้กับเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบที่ปราสาทเขาพนมรุ้ง ศิลปะเขมรแบบไพรกเมงซึ่งกำหนดอายุได้ในราว พ.ศ. ๑๓๘๕ - ๑๔๕๐ จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าลัทธิการบูชาพระอาทิตย์อาจจะมาจากอาณาจักรเจนละหรือเขมรโบราณ โดยที่เจนละได้รับอารยธรรมอินเดียมาอีกต่อหนึ่ง

พระอาทิตย์ อยู่ในกลุ่มเทพของอิหร่าน เป็นเทพเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่ยุคพระเวท พระอาทิตย์เป็นหัวหน้าใหญ่ในบรรดาเทพแห่งแสงอาทิตย์ทั้งปวง มีเจ้าศรีและวิวัหวัดเป็นส่วนหนึ่งของพระองค์ พระอาทิตย์มีวรรณและเกศาเป็นสีทองประทับบนราชรถสีทองเทียมม้า ๗ ตัว หรือ ๗ หัว พระอาทิตย์เป็นเทพผู้ทรงอำนาจ เปี่ยมอุเบกขาและยินทรเทพจะมีร่างสรรพสิ่งก็จะให้พระอาทิตย์เป็นผู้รังสรรค์ พระอาทิตย์เป็นเทพแห่งความมีชีวิตชีวา ทำให้มนุษย์ทั้งหลายกระปรี้กระเปร่าและเกิดปัญญา มีอำนาจเหนือลม น้ำ ควบคุมดูแลทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นผู้ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวและหยุดนิ่ง มีหน้าที่เชื่อมโยงโลกมนุษย์และโลกสวรรค์เข้าด้วยกัน

ในยุคหลังพระอาทิตย์มีอำนาจลดลง แต่ก็ยังคงรักษาหน้าที่เดิมในยุคพระเวทเอาไว้ และถูกจัดให้เป็นผู้ช่วยเหลือมนุษย์

ลัทธิการบูชาพระอาทิตย์นี้เดิมเป็นลัทธิของพวกอิหร่านเข้ามาสู่อินเดียโดยพวกนักบวช ศัยหวมาค ซึ่งคัมภีร์ปุราณะเรียกว่ามัค และว่าเดิมอยู่ในศากทวีป (อินเดียเหนือ) ลัทธิการบูชาพระอาทิตย์เข้ามายังอาณาจักรเขมรโบราณเมื่อใดยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่จากเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบจึงมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ ทำให้เราพอทราบว่าคงมีการบูชาพระอาทิตย์เกิดขึ้นแล้วในเวลานั้น ซึ่งจะถึงกับเป็นลัทธิหรือนิกายหนึ่งหรือไม่นั้นยังมิอาจกล่าวได้แน่ชัด นอกจากประติมากรรมรูปพระอาทิตย์แล้วยังทราบจากจารึกสมัยก่อนเมืองพระนครกล่าวถึงสิ่งของที่ถวายแด่พระอาทิตย์หรือพระอาทิตย์ผู้เป็นใหญ่ ในจารึกยุคหลังต่อมาได้เรียกพระอาทิตย์ว่า "ภาณุภัฏฐารก" และบางครั้งก็ใช้คำว่า "ศกพราหมณ์" ซึ่งปรากฏบ่อยๆ ในจารึกเขมรสมัยเมืองพระนคร ซึ่งบางครั้งก็ว่า ศกพราหมณ์ ก็หมายถึงพระวิษณุด้วย

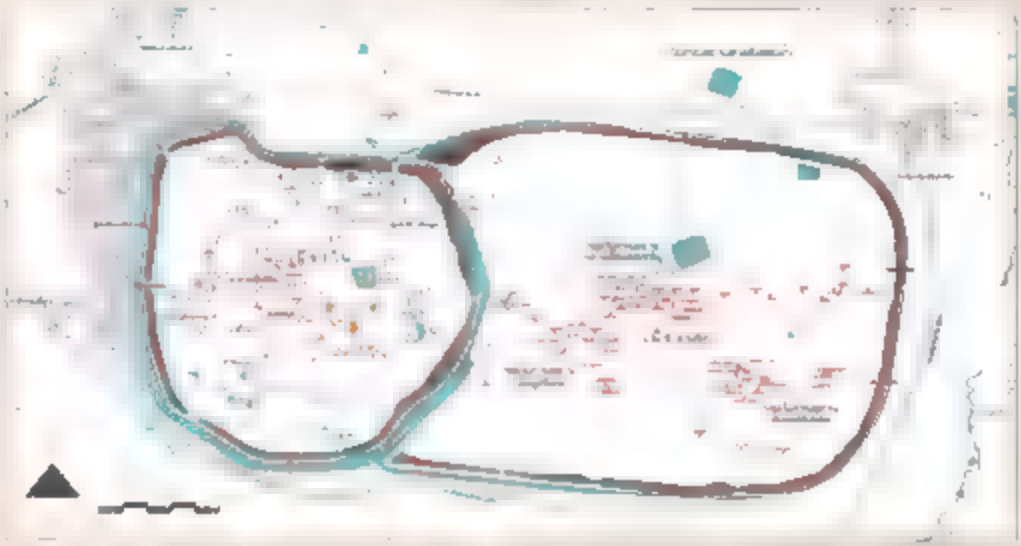

ผังเมืองศรีเทพ

Plan of Si Thep town

โบราณสถานสำคัญ

เมืองศรีเทพ

มีลักษณะเป็นเมืองแฝดที่ตั้งอยู่ติดกัน ประกอบด้วย เมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าทางทิศตะวันตก เรียกว่า "เมืองใน" เนื้อที่ ๑,๓๐๐ ไร่ และเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าทางทิศตะวันออก เรียกว่า "เมืองนอก" เนื้อที่ ๔,๕๐๐ ไร่

โบราณสถานในเมืองในที่สำรวจพบแล้วมีจำนวน ๔๓ แห่ง เมืองนอก ๕๙ แห่ง และนอกเมือง ๔๓ แห่ง

กำแพงเมือง

ล้อมรอบเป็นคันดินชั้นเดียว ที่มีหลักฐานการขุดค้นทางโบราณคดีเปิดเผยไว้ มีประตูเข้าเมืองอยู่ทางทิศตะวันตก เช่น กำแพงเมืองในทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

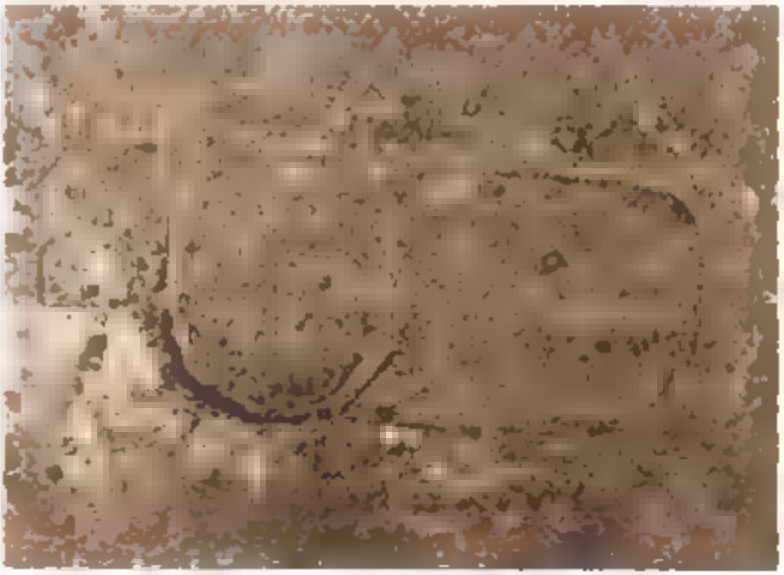

"เมืองใน" กำแพงเมืองมีความสูงประมาณ ๖ เมตร กว้างประมาณ ๒๐ เมตร ความยาวโดยรอบกำแพงประมาณ ๔,๐๐๐ เมตร หน้าตัดกำแพงเป็นเนินดินรูปทรงวงรี (Parabola) ด้านนอกกำแพงมีคูน้ำล้อมรอบ แต่ละด้านของกำแพงเว้นช่องเป็นประตูทางเข้าออกและมีทางเดินโบราณเชื่อมต่อกับภายนอกทั้งหมด ๖ ช่องทาง คือ

ด้านทิศเหนือ	ประตูไม่มีชื่อ (เดิมมีทางเดินเชื่อมต่อกับถนนโบราณที่ไปสู่เขาหลังนอก แต่ปัจจุบันทางเดินช่วงหน้าประตูเมืองถูกทำลายไปหมดแล้ว), ประตูชะเนียงหรือประตูหนองบอน
ด้านทิศตะวันออก	ประตูศรีเทพ
ด้านทิศใต้	ประตูหนองกรดหรือประตูมะกัก
ด้านทิศตะวันตก	ประตูแสนงอน, ประตูไม่มีชื่อ (ไปคลองข่องม้า)

"เมืองนอก" ลักษณะกำแพงเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวยาว ยาวด้านละประมาณ ๒ กิโลเมตร กว้างด้านละประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร หน้าตัดกำแพงเป็นคันดินรูปทรงวงรี (Parabola) เช่นเดียวกับเมืองชั้นใน สูงประมาณ ๖ เมตร กว้างประมาณ ๒๐ เมตร มีความยาวโดยรอบกำแพงประมาณ ๗,๐๐๐ เมตร มีคูน้ำล้อมรอบกำแพงทั้ง ๔ ด้าน ส่วนทางด้านทิศตะวันตกใช้คูน้ำคันดินร่วมกับเมืองใน ในแต่ละด้านของกำแพงเมืองเว้นช่องเป็นประตูเข้าออกและมีทางเดินโบราณเชื่อมต่อกับภายนอกเมือง ๖ ช่องทาง และเชื่อมต่อกับเมืองใน ๓ ช่องทาง คือ

ด้านทิศเหนือ	ประตูไม้แดง, ประตูน้ำ
ด้านทิศตะวันออก	ประตูเทวียน, ประตูมะพลับ
ด้านทิศใต้	ประตูผี, ประตูทอง
ด้านทิศตะวันตก	ประตูศรีเทพ

คูเมือง

สระน้ำและหนองน้ำ

จากการสำรวจสภาพพื้นที่ภายในเมืองศรีเทพ ปรากฏร่องรอยของสระน้ำและหนองน้ำอยู่เป็นจำนวนมาก [illegible] มีทั้งสระขนาดเล็กจนถึงขนาดใหญ่ มีทั้งรูปกลมและรูปสี่เหลี่ยม

สระน้ำบางแห่งในส่วนใหญ่มีขนาดไม่ใหญ่นัก พื้นเขิน และบางสระก็ได้รับการขุดลอกแล้ว มีที่ตื้นเขิน [illegible] สระ [illegible] ที่ยังปรากฏร่องรอยของการขุดลอกและก่อสร้าง [illegible] ที่ [illegible] ความสำคัญและมีขนาดใหญ่ที่สุดอยู่ในเมือง คือ **สระปรางค์** เป็นสระรูปสี่เหลี่ยม [illegible] ทิศเหนือของปรางค์ศรีเทพ

สระน้ำขอบเมืองนอกมีทั้งสิ้นราว ๓๐ สระ มีสระที่สำคัญและมีขนาดใหญ่จำนวน ๓ สระ คือ

สระขวัญ เป็นสระรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๓๕๐ เมตร ยาว ๑๐๐ เมตร ลึกประมาณ ๔ เมตร ขอบสระขึ้นคันดินสูงประมาณ ๒ เมตร เหนือระดับผิวดินมีช่องทางระบายน้ำจากด้านบนลงเข้าสู่สระทางด้านทิศตะวันออก สระแห่งนี้ตั้งอยู่กลางเมืองค่อนไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองนอก ในปัจจุบันตื้นเขินแต่ก็ยังมีน้ำขังอยู่บ้างในช่วงฤดูฝน

สระหนองไผ่ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสระขวัญ มีขนาดเล็กกว่าสระขวัญ คือมีเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๕๐ เมตร มีรูปทรงไม่แน่นอน เข้าใจว่าคงจะเป็นสระหรือหนองน้ำตามธรรมชาติ ใกล้ๆ กันนั้นมีเป็นพื้นและกลุ่มโบราณสถานตั้งอยู่

หนองกองหัด ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองนอก เป็นหนองน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยม ใกล้หนองน้ำมีซากโบราณสถานและกลุ่มศิลาแลงจำนวนมาก ซึ่งมีลักษณะคล้ายศิลาแลงธรรมชาติ

ทางด้านนอกเมืองฮอกไป ยังมีสระน้ำสำคัญอีกสระหนึ่งคือ **สระแก้ว** อยู่ทางด้านทิศเหนือของกำแพงเมืองนอก ตรงข้ามกับประตูทางเข้าสระขวัญ ขนาดสระยาว ๓๕๐ เมตร กว้าง ๒๓๐ เมตร ลึกประมาณ ๔ เมตร ปัจจุบันมีน้ำขัง สระแก้วมีลักษณะคล้ายคลึงกับสระขวัญ ขอบสระก่อเป็นคันดินสูงขึ้นมาประมาณ ๒ เมตร และด้านบนของคันดินถูกปรับเป็นพื้นราบ กว้างประมาณ ๑ เมตร

เป็นที่น่าสังเกตว่าในบริเวณใกล้เคียงกับสระน้ำมักจะปรากฏซากโบราณสถานและลักษณะของเนินดินที่เคยเป็นที่อยู่อาศัย

หลุมขุดค้นทางโบราณคดี

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ได้ขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข ๐๙๗๐ (MN ๑ / ๘๘) ซึ่งตั้งอยู่บนเนินดินขนาดย่อมแห่งหนึ่งภายในเขตเมืองใน ในขณะเดียวกันก็ได้ขุดค้นทางโบราณคดีบนเนินดินห่างจากตัวโบราณสถานมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เล็กน้อย (ปัจจุบันคือบริเวณอาคารหลุมหลุมขุดค้น) หลังจากขุดลงไปได้ประมาณ ๑ เมตร ได้พบโครงกระดูกช้างขนาดความยาวประมาณ ๓.๗๕ เมตร ลักษณะนอนตะแคงซ้าย หันศีรษะไปทางทิศเหนือ กระดูกขาหน้าของช้างพับงอเข้าใช้กันอยู่ ส่วนขาหลังเหยียดตรง สภาพของโครงกระดูกค่อนข้างสมบูรณ์ โดยมีกลุ่มภาชนะดินเผาที่เกือบสมบูรณ์ ๓ กลุ่ม อยู่ทางด้านเหนือของกะโหลกศีรษะ รวมทั้งได้พบชิ้นส่วนกระดูกอยู่ในบริเวณเดียวกัน สูงขึ้นมาจากโครงกระดูกช้างในระดับใต้ลงไปเล็กน้อยพบแนวก้อนหินก่อทับถมกันเป็นแนวยาวลักษณะคล้ายกลุ่มหินที่ฝังโครงกระดูกช้างไว้ ระดับที่พบโครงกระดูกช้างนี้อยู่ในระดับใกล้เคียงกับฐานโบราณสถานขั้นล่างสุด จึงน่าจะเป็นของร่วมสมัยกันและเกี่ยวข้องกันทางใดทางหนึ่ง และเมื่อขุดค้นในระดับที่ลึกลงไปอีกจากชั้นดินที่พบโครงกระดูกช้าง ได้พบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน ๕ โครงอยู่ในชั้นดินระดับลึกลงไปจากผิวดินราว ๔ เมตร โครงกระดูกที่สมบูรณ์ ๓ โครง เป็นเพศหญิง นอนหงายหันศีรษะไปทางทิศเหนือ ที่บริเวณข้อศอกมีกำไลสำริดสวมอยู่ ในมือข้างถือพร้อมมีเครื่องมือเหล็กปลายแหลมยาวประมาณ ๕๐ เซนติเมตร ที่คอมีเครื่องประดับทำจากหินคาร์เนเลียนสีส้ม ความยาวของโครงกระดูกจากศีรษะถึงปลายเท้าประมาณ ๑๘๐ เซนติเมตร และพบลูกปัดหินทั่วกระจายอยู่ทั่วไป

โครงกระดูกอีก ๒ โครง อยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ โครงหนึ่งอยู่ทางขวามือของโครงแรก หันศีรษะไปทางทิศเหนือแต่ไม่พบกะโหลกศีรษะ ในมือข้างมีเครื่องมือเหล็กปลายแหลมเช่นเดียวกัน ที่ปลายเท้ามีภาชนะดินเผาวางอยู่ พบลูกปัดหินเผากระจายอยู่บริเวณโครงกระดูก อีกโครงหนึ่งอยู่ทางซ้ายของโครงแรก เป็นโครงเด็กพบเฉพาะส่วนตั้งแต่เอวขึ้นมา น่าจะเป็นโครงกระดูกของเด็ก ที่เหนือศีรษะมีภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ฝังรวมอยู่ นอกจากนี้ยังพบลูกปัดหินเผากระจายอยู่โดยรอบโครงกระดูกอีก ๒ โครงอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ ฝังอยู่บริเวณระหว่างห้องกระดูกเขาในระดับเหนือกว่าโครงกระดูกแรกเล็กน้อย มีลักษณะเป็นการฝังศพครั้งที่สอง คือ นำกระดูกที่ได้เคยฝังแล้วครั้งหนึ่งมารวบรวมใส่ในภาชนะดินเผาแล้วนำมาฝังใหม่ โดยใส่กำไลสำริดและลูกปัดลงในภาชนะก่อนนำไปฝังด้วย โครงกระดูกเหล่านี้สามารถกำหนดอายุได้ว่ามีอายุอยู่ในราว ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว

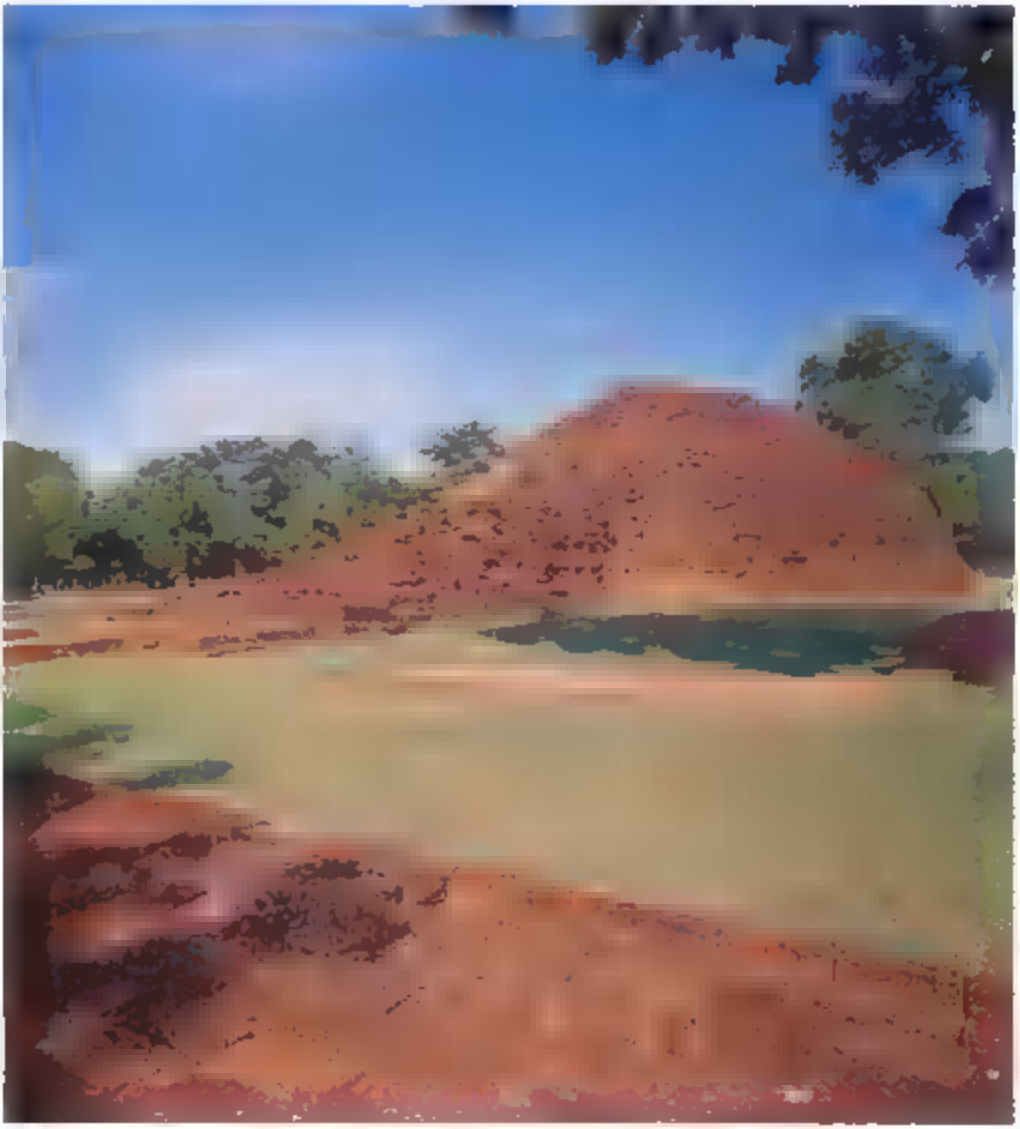

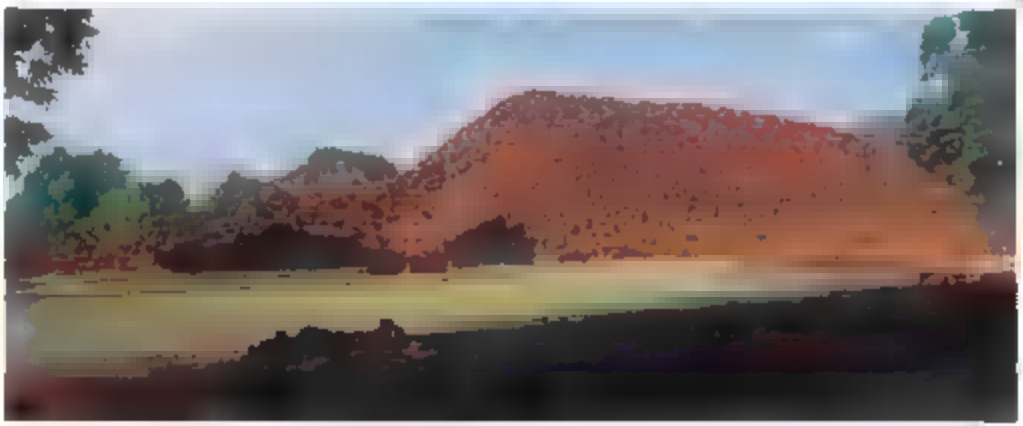

โบรา■■ถานเขาคลังใน

เป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในเขตบ้านเขาคลังใน ตำบลเขาคลังใน ซึ่งเดิมพื้นที่แห่งนี้เป็นป่าเขาลำเนาไพร ชาวบ้านแห่งนี้จึงเรียกโบราณสถานแห่งนี้ว่า "เขาคลังใน" ตามชื่อหมู่บ้านที่ตั้งอยู่

โบราณสถานเขาคลังใน เป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยแรกสร้างเมืองศรีเทพในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

ศาสนสถานเขาคลังใน ประกอบด้วย สถูปประธาน ได้แก่ สถูปขนาดใหญ่ ปัจจุบันเหลือแต่ส่วนฐานซึ่งมีแนวผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๒๘ x ๓๘ เมตร สูงประมาณ ๑๕ เมตร ด้านทิศใต้ และเป็นวิหารทิศ ด้านหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านหน้ามีบันไดทางขึ้นสู่ลานชั้นบนซึ่งมีร่องรอยฐานอาคารปรากฏอยู่ ด้านทิศตะวันออก ส่วนทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเนินดินขนาดใหญ่ มีร่องรอยฐานรูปสี่เหลี่ยมเหลืออยู่เล็กน้อย จึงสันนิษฐานว่าที่ตรงนี้คงจะมีสถูปขนาดเล็กอีกองค์หนึ่ง ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสถูปประธาน ด้านหน้าคือทางทิศตะวันออกเป็นลานกว้างเพื่อประกอบพิธีกรรม หรือเป็นลานบูชา ที่ริมขอบลานทางด้านขวามีร่องรอยของฐานสิ่งก่อสร้างทำด้วยอิฐ ซึ่งอาจเป็นฐานของสถูปหรือวิหารขนาดเล็กเหลืออยู่ ๑ แห่ง แต่ขอบลานทางด้านซ้ายไม่ปรากฏ ซึ่งอาจจะเคยมีอยู่แต่พังทลายไป

ปูนปั้นประดับฐานโบราณสถานเจาะโพรงทำเป็นลายกลีบบัวคว่ำ
Floral decorative stucco at the base of Khao Khlang Nai monument

ส่วนฐานที่ก่อด้วยศิลาแลงสลอนความสูงที่เหลืออยู่ทั้งหมดนั้นแต่เดิมฉาบปูน และมีลวดลายปูนปั้นประดับ ปัจจุบันยังหลงเหลือร่องรอยปูนปั้นให้เห็นเป็นแห่งๆ ที่เหลือมากสุดคือส่วนลายปูนปั้นที่ส่วนฐานด้านทิศใต้ และทิศตะวันตก

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมส่วนฐานเท่าที่เหลืออยู่ สันนิษฐานว่ามีลักษณะเช่นเดียวกับฐานโบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี คือภายนอกทำเป็นรูปร่างวิหารทึ่งหลังโดยรอบฐานปูนและประดับลวดลายปูนปั้น เจาะลายชั้นล่างสุดเป็นแถวซุ้มจระนำแบบที่นิยมกันอยู่ในสมัยทวารวดี ถัดขึ้นมาในส่วนของท้องไม้ที่เจาะช่องสี่เหลี่ยมตามแนวราบ มีรูปคนแคระและสัตว์ประดับเรียงเป็นแถว ได้แก่ ช้าง สิงห์ และควาย ขึ้นเหนือขึ้นไปเป็นชั้นหน้ากระดานซึ่งมีลวดลายประดับลายท้องขดเช่นเดียวกับชั้นล่าง ถัดขึ้นนี้ไปเป็นลายกรอบสี่เหลี่ยมเรียงกันเป็นแถว ส่วนบนขึ้นไปพังทลายไม่เหลือร่องรอย ส่วนแคระและสัตว์ที่ประดับอยู่ที่ฐานนี้วางท่าในลักษณะทำแบก ทึ่งเมื่อดูจากภาพรวมทั้งหมดแล้วจะดูเสมือนว่าคนแคระและสัตว์เหล่านี้ทำหน้าที่แบกหรือค้ำโบราณสถานแห่งนี้อยู่ ลักษณะการเจาะช่องสี่เหลี่ยมประดับภาพรูปคนแคระค้ำฐานโบราณสถานดังกล่าวมีปรากฏที่โบราณสถานหลายแห่งในสมัยทวารวดี เช่น โบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี โบราณสถานวัดนครไทย จังหวัดลพบุรี โบราณสถานที่เมืองโบราณโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ โบราณสถานที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และโบราณสถานที่เจดีย์จุลประโทนเมืองนครปฐม เป็นต้น

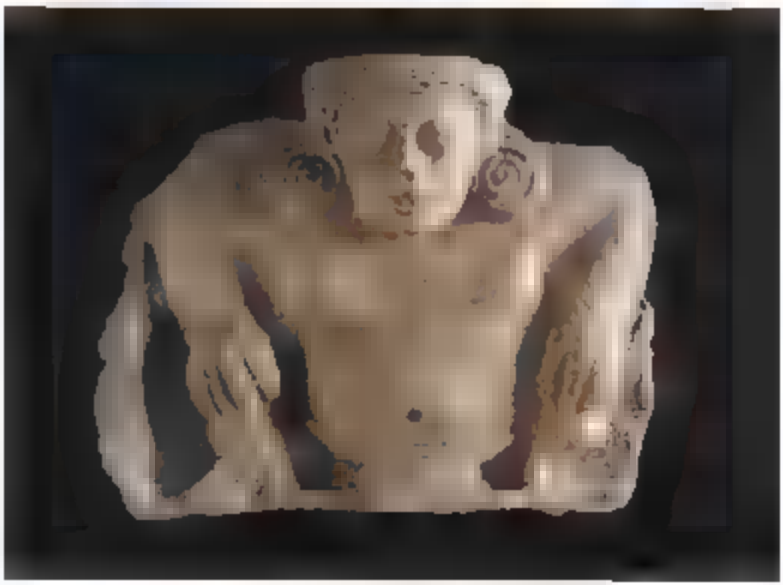

นอกจากสถาปัตยกรรมประธานแล้วภายในบริเวณยังล้อมรอบด้วยเจดีย์ศิลาแลง ถ้ามีสิ่งก่อสร้างขนาดเล็กให้แลเห็นอยู่ทั่วไป และอาคารประเภทพิธีกรรมต่างๆ อยู่โดยรอบ ส่วนธรรมจักรศิลาขนาดใหญ่นี้ตั้งอยู่ด้านหน้าโบราณสถานนั้นเป็นโบราณวัตถุที่ได้รับมอบมาจากอำเภอศรีเทพ และในบริเวณวัดมีแผ่นศิลาที่มีผู้เคยพบแต่เดิมอยู่ที่โบราณสถานเขาคลังนอกทางทิศเหนือขึ้นไปราว ๒ กิโลเมตร ธรรมจักรศิลานี้เดิมปกติตั้งอยู่บนยอดเสาที่ตั้งอยู่ด้านหน้าสุดสำคัญในสมัยทวารวดี เป็นสัญลักษณ์แสดงการประกาศพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และที่โบราณสถานเขาคลังในก็อาจจะมีธรรมจักรลักษณะเช่นเดียวกันนี้แต่คงจะสูญหายไป

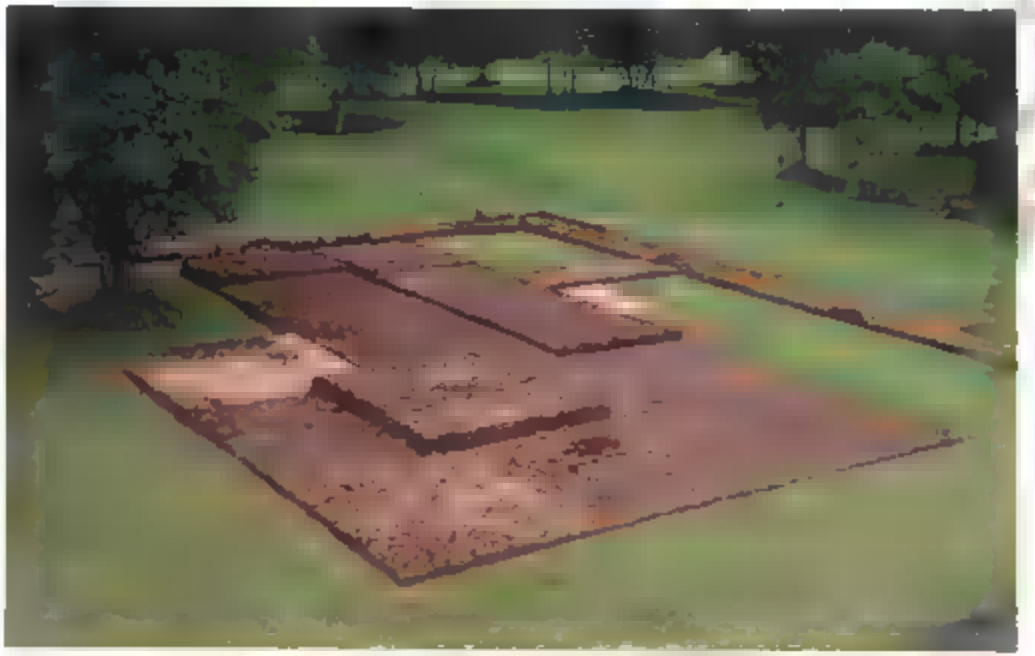

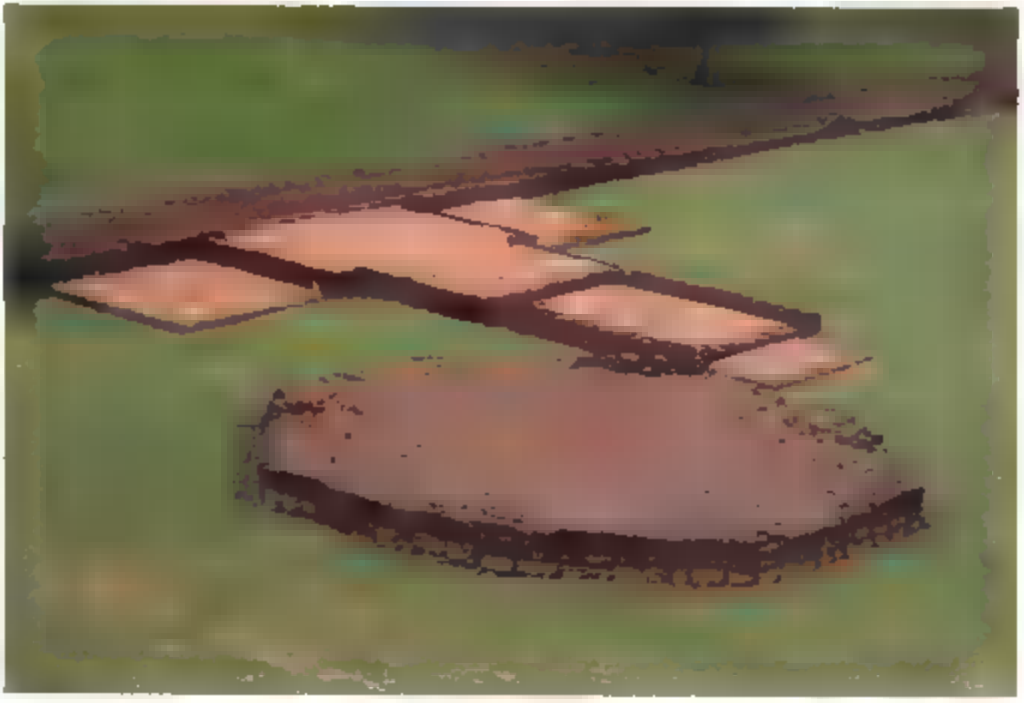

โบราณสถานเขาคลังใน เป็นสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีอายุการใช้งานนับเป็นร้อยๆ ปี หลักฐานทางโบราณคดีที่ทบจากการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้บ่งชี้ว่าได้สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒ ซึ่งคงจะเป็นระยะเดียวกันกับการก่อตั้งเมืองใหม่ในระยะแรกอาจจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาแบบหินยานหรือเถรวาทตามที่นิยมนับถือกันในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีในระยะแรก ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จึงได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นพุทธศาสนามหายาน ซึ่งก็เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีทั่วๆ ไปในระยะนี้ จึงมีการค้นพบประติมากรรมรูปเทวธิสัตว์หลายองค์ ณ โบราณสถานแห่งนี้ ซึ่งสถาปัตยกรรมศิลปะเช่นนี้คงจะได้มีการต่อเติมแปลงหรือสร้างขึ้นใหม่ในระยะเวลานี้เช่นเดียวกัน เพราะลวดลายปูนปั้นที่ปรากฏนั้นเป็นลักษณะของลวดลายปูนปั้นในสมัยทวารวดีที่กำหนดอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๕

โบราณสถานเขาคลังในยังคงอยู่เป็นศาสนสถานของชุมชนเรื่อยมาจนแม้เมื่อเมืองศรีเทพปรากฏอิทธิพลวัฒนธรรมของศิลปะเขมรโบราณซึ่งนับถือศาสนาฮินดูอย่างเต็มขั้นแล้ว ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ดังที่ได้มีการค้นพบศิวะนาฏราชที่เขาคลังในจึงมีลักษณะอิทธิพลเขมรสมัยบาปวนและนครวัด อาจเป็นไปได้ว่าโบราณสถานเขาคลังในคงจะมีบทบาทต่อชุมชนอยู่มากทีเดียวเมื่อครั้งเมืองศรีเทพตั้งแต่แรกเริ่มจนกระทั่งถูกทิ้งร้างไปพร้อมๆ กับในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

สำหรับชื่อที่แท้จริงของโบราณสถานเขาคลังในขณะนี้ยังไม่ทราบหลักฐาน "เขาคลังใน" เป็นชื่อที่ชาวบ้านในปัจจุบันเรียก เนื่องจากในสมัยที่ยังไม่มีการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ถูกปกคลุมด้วยเนินดินและต้นไม้คล้ายกันเป็นภูเขา ส่วนคำว่า "คลัง" มีที่มาจากความเชื่อที่ว่า สถานที่แห่งนี้เป็นที่เก็บสิ่งของมีค่าหรือเป็นคลังอาวุธในสมัยโบราณ ส่วนคำว่า "ใน" หมายถึงภายในเมือง เป็นการบ่งชี้ว่าเป็นเขาคลังองค์ที่ตั้งอยู่ภายในเมือง เนื่องจากมีโบราณสถานในลักษณะเดียวกันนี้อีกองค์หนึ่งตั้งอยู่ด้านนอกเมืองทางทิศเหนือ เรียกว่า "เขาคลังนอก"

ปรางค์สองพี่น้อง

เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ในกลุ่มศาสนสถานกลางเมืองเช่นเดียวกับปราสาทเขาพนมรุ้ง สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ เป็นโบราณสถานที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมแบบเขมร ชื่อปรางค์สองพี่น้องเป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกเช่นเดียวกัน เนื่องจากพบว่ามีปรางค์ ๒ องค์ตั้งอยู่เคียงกัน องค์หนึ่งใหญ่ องค์หนึ่งเล็กจึงเรียกว่าปรางค์สองพี่น้อง

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปรางค์หรือปราสาทประธานประกอบด้วย ปราสาทประธานสร้างหันหน้าไปทางทิศตะวันตก เป็นปราสาทก่ออิฐไม่สอปูน มีวงรอยปูนฉาบอยู่ภายนอก ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงที่ทำเป็นชุดฐานปัทม์หรือฐานบัวลูกแก้วเหลี่ยมจตุรัสเพิ่มมุมขนาดใหญ่ซ้อนกัน ๓ ชั้น มีทางเข้าด้านหน้าทางเดียว เรือนธาตุมีมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ทิศ ทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ เป็นมุขสั้นติดกับตัวปราสาท ช่องประตูทำเป็นประตูหลอก ส่วนด้านทิศตะวันตกทำมุขยื่นออกมาเป็นห้องยาวเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า เป็นช่องทางเข้าสู่ภายในปราสาทได้ หลังคาปราสาทปัจจุบันพังทลายจนไม่เห็นรูปทรง แต่ถ้าจะเทียบกับสถาปัตยกรรมขอมในรุ่นเดียวกันแล้วอาจจะคาดได้ว่า หลังคาจะประกอบด้วยชั้นเชิงบาตรซึ่งโดยปกติแล้วมักจะมีจำนวน ๕ ชั้น ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป บนยอดสุดมักประดับด้วยกลศ (กะ-ละ-สะ) คือหม้อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ปักด้วยตรีศูลหรือปัญจศูลพ่อค้วยโลหะ บนชั้นเชิงบาตรแต่ละชั้นประดับด้วยกลีบขนุนปราสาทเรียงรายเป็นระยะไปแต่ละด้าน และที่มุมหลังทั้งสี่ของชั้นเชิงบาตรแต่ละชั้นประดับกลีบขนุนปราสาทรูปสามเหลี่ยมจึงเรียกว่า นาคปัก หลังคาปราสาทจึงมีลักษณะลดเข้าคล้ายรูปทุ่ย อย่างเช่นหลังคาปราสาทหินพิมายและปราสาทเขาพนมรุ้ง

ลักษณะผังของปราสาทอยู่ในรูปจัตุรัสเพิ่มมุมด้านนอกทั้ง ๔ ด้าน องค์ปราสาทค่อนข้างสูง เท่าที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๗ เมตร ผนังห้องภายในทั้งสามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ตะวันออก และทิศใต้ ตรงเป็นช่องซุ้มจระนำยอดซุ้มเป็นรูปสามเหลี่ยม อาจจะใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือเครื่องบูชาหรือเครื่องให้แสงสว่างอย่างใดอย่างหนึ่ง ภายในปราสาทมีแท่นศิลาแลงสำหรับประดิษฐานรูปเคารพโดยตรงกลางแท่นเจาะเป็นรูเพื่อใช้เสียบยึดเดือยฐานรูปเคารพให้มั่นคง

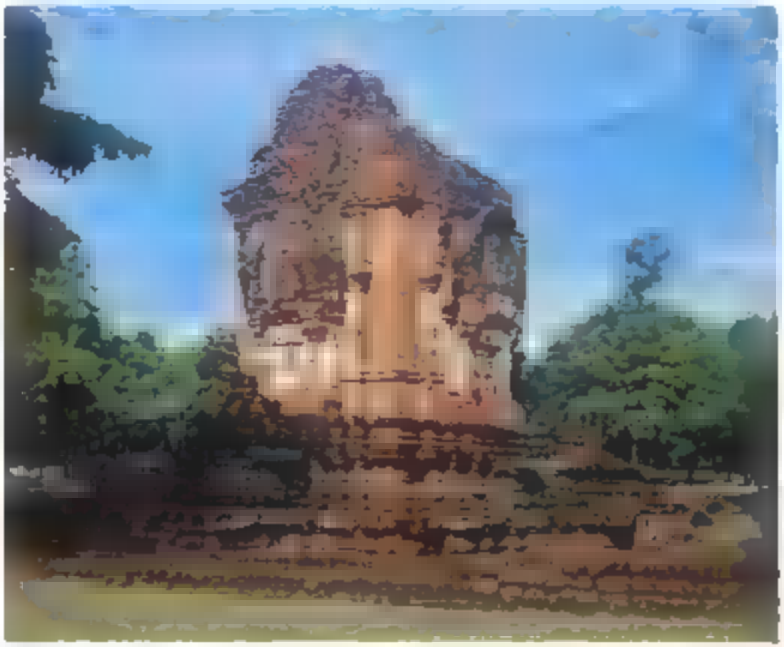

ทางด้านทิศใต้ของปราสาทประธาน มีปรางค์ขนาดเล็กอีก ๓ องค์ แต่เหลือเพียงส่วนของเรือนกายและฐาน ส่วนหลังคาและยอดปรางค์ได้พังทลายลงมาแล้ว ปรางค์ทั้งสามองค์นี้ตั้งอยู่ในแนวเดียวกัน

ฐานชั้นล่างสุดของปราสาทหรือปรางค์องค์เล็กนี้ เป็นฐานประทักษิณซึ่งมีลักษณะเชื่อมต่อเป็นฐานเดียวกันกับฐานชั้นแรกของปรางค์ใหญ่ ถัดขึ้นมาเป็นส่วนของปรางค์ ประกอบด้วยชิ้นส่วนหินทรายที่ถูกสลักเป็นแบบเดียวกันกับปรางค์องค์ใหญ่ แผนผังของปรางค์ทั้งสามองค์นี้เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นเดียวกัน ทางด้านหน้าคือทางด้านทิศตะวันออกมีประตูทางเข้าสู่ครรภคฤหะหรือห้องกลางในองค์ปรางค์ ส่วนอีก ๓ ด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ทำเป็นบรรณาลัยหลอก ซุ้มทรงส่วนบนของปรางค์ ก็คงจะมีลักษณะเช่นเดียวกับปรางค์องค์ใหญ่

นอกจากปรางค์ ๕ องค์และฐานบริวารทั้งหมดที่กล่าวมาแล้ว ยังพบทางเดินและอาคารเล็กๆ อีกหลายหลังซึ่งคงจะใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

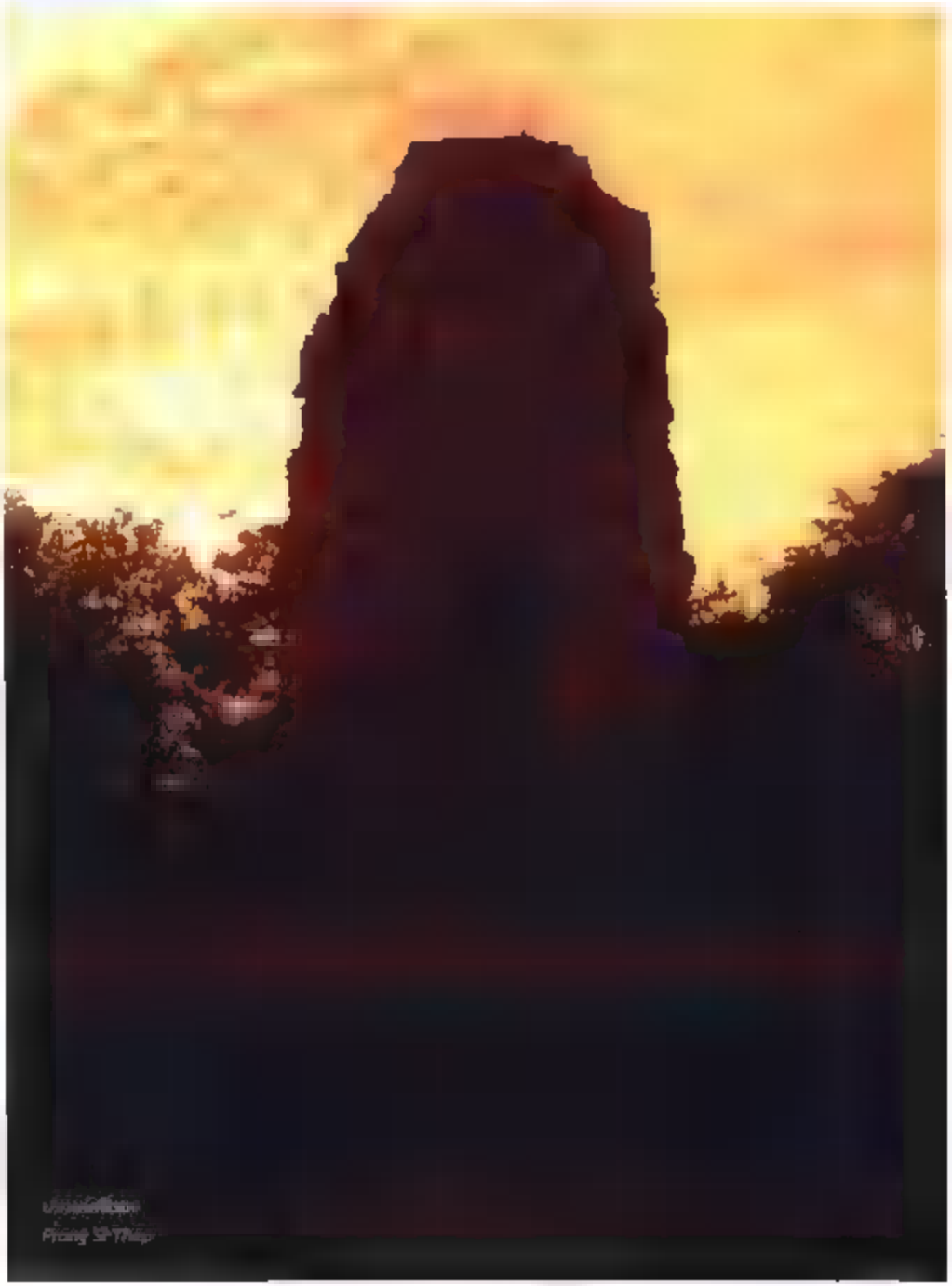

ปรางค์ศรีเทพ

เป็นศาสนสถานที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมรูปแบบปราสาทขอมศิลปะเขมร ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ในแนวแกนเดียวกับปรางค์สองพี่น้อง โดยระหว่างโบราณสถานทั้งสองแห่งนี้มีกลุ่มโบราณสถานซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลง ประกอบด้วยสิ่งปลูกสร้างที่สำคัญ เช่น ปราสาทศิลาแลงซึ่งอาจเป็นพระตำหนักของกษัตริย์ที่ปกครองเมืองศรีเทพ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปรางค์ศรีเทพ ปราสาทประธานก่อด้วยศิลาแลงสองหลังอยู่ทางด้านทิศใต้เป็นรูปยาวขนานไปกับทางเดิน จากการขุดแต่งอาคารนี้พบร่องรอยของหลุมเสาไม้และร่องรอยเชื่อมมุขหลังคาซึ่งแสดงว่าเป็นอาคารที่มีเฉลียงคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ซึ่งจะเป็นอาคารที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

เมื่อผ่านเข้าไปในบริเวณโบราณสถานปรางค์ศรีเทพแล้วจะพบว่า สิ่งก่อสร้างประธานเป็นปราสาทอิฐขนาดใหญ่ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงซึ่งตั้งอยู่บนฐานที่สูงขึ้นมาจากพื้นดินเดิมราว ๓ เมตร แล้วถมอัดดินลงไปในกรอบศิลาแลงปรับระดับให้เรียบเป็นลานกว้างรอรับปราสาท

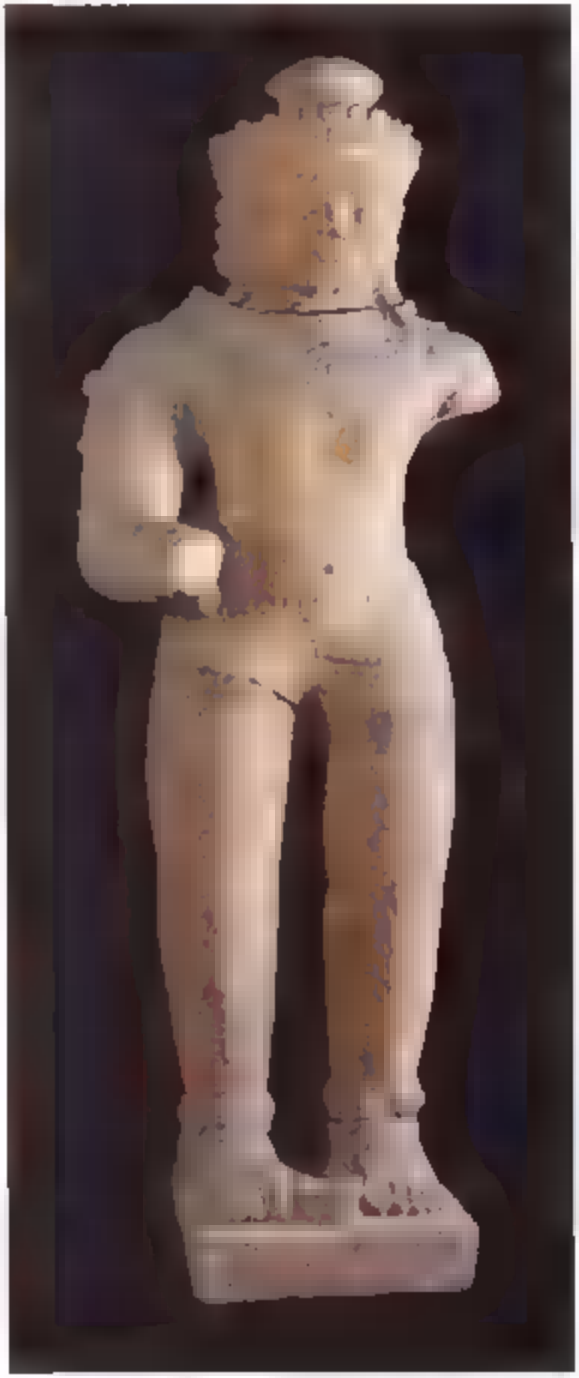

ด้านหน้าของโคปุระหรือประตูทางเข้าด้านนอก มีฐานยกพื้นและทางเดินยกพื้นรูปกากบาท ที่มุมทั้งสี่ด้านของทางเดินมีเทพารักษ์ยืนประจำอยู่ ๔ องค์ ซึ่งเป็นเสาของเทพารักษ์ที่มีลักษณะคล้ายกับเสาของเทพารักษ์ที่พบในปราสาทพนมรุ้ง ถัดขึ้นไปเป็นเส้นที่เรียกว่าเส้นบาก ใช้ประดับตกแต่งเป็นรูปกากบาทซ้อนกันขึ้นไปสี่ชั้น ด้านข้างของเส้นบากทั้งสองด้านมีรูปสัตว์ครึ่งคนครึ่งสิงห์ยืนอยู่ ด้านข้างของเส้นบากทั้งสองด้านมีรูปสัตว์ครึ่งคนครึ่งสิงห์ยืนอยู่ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับรูปสัตว์ครึ่งคนครึ่งสิงห์ที่พบในปราสาทพนมรุ้ง ด้านหน้าของโคปุระมีเทพารักษ์ยืนประจำอยู่ ๔ องค์ ซึ่งเป็นเสาของเทพารักษ์ที่พบในปราสาทพนมรุ้ง ถัดขึ้นไปเป็นเส้นที่เรียกว่าเส้นบาก ใช้ประดับตกแต่งเป็นรูปกากบาทซ้อนกันขึ้นไปสี่ชั้น

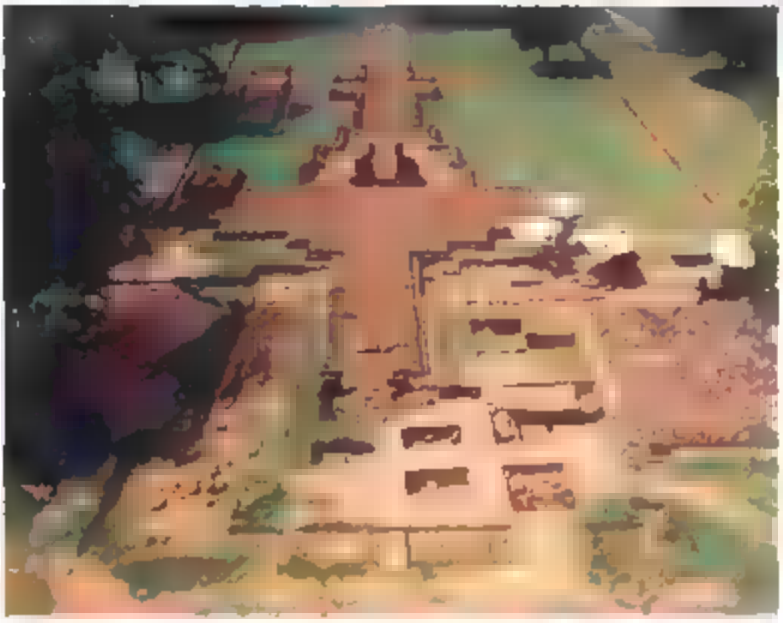

[illegible]

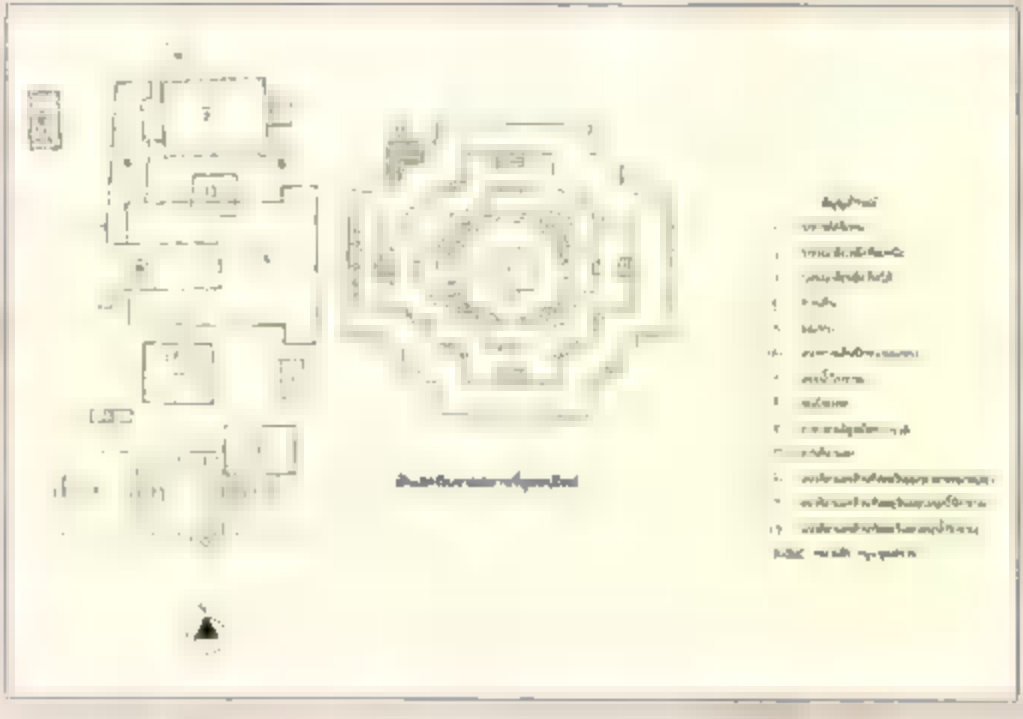

ในระยะต่อมาได้พบหลักฐานการก่อสร้างกลุ่มศาสนสถาน ประกอบด้วย อาคารประธานและอาคารบริวารยุคหลายหลัง จากการศึกษาชั้นดินทางโบราณคดี และระดับความลึกของฐานอาคารพบว่ามีการ อลร้างต่อเติมปรับเปลี่ยนตามลำดับกลุ่มนี้ หลายครั้งในช่วงเวลาหลายศตวรรษ ดังนี้

ก่อนที่จะมีการก่อสร้างปรางค์ศรีเทพนั้นพบว่าได้เคยมีการก่อสร้างอาคารประธานขนาดใหญ่ก่อฐานด้วยศิลาแลง (๑.๑) ปัจจุบันเหลือแต่เพียงฐานปรากฏให้เห็นในบริเวณมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของปรางค์ศรีเทพ ด้านหน้าอาคารประธานมีฐานอาคารศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (๕) ขนาดกว้าง ๑๒ เมตร ยาว ๑๕.๒๐ เมตร และน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกรุด้วยศิลาแลง (๗) ขนาดกว้างด้านละประมาณ ๖ เมตร ลึกประมาณ ๕ เมตร และร่องรอยของอาคารซึ่งยังไม่ทราบประโยชน์ใช้สอยอีกหลายแห่ง

ต่อมาได้มีการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่โดยการรื้ออาคารประธานองค์เดิมเหลือไว้เพียงฐาน และได้สร้างอาคารประธานเป็นปราสาทแบบศิลปะเขมรขึ้นมาใหม่ คือ ปรางค์ศรีเทพ ตั้งทับลงไปบนฐานเดิม จากการก่อสร้างปรางค์ศรีเทพนี้สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ตามลักษณะศิลปัตยกรรมและการกำหนดอายุทับหลังของปรางค์ศรีเทพนั่นเอง นอกจากนั้นยังพบว่าได้มีการถมปรับพื้นที่โดยรอบปราสาทประธานและอาคารบริวารสูงขึ้นมาอีกราว ๕๐ เซนติเมตร และมีการปรับปรุงอาคารเดิม คือ อาคารด้านหน้าปราสาทประธาน (๕) โดยการต่อเติมอาคารเป็นปีกยื่นออกมาทั้งข้างและขวาลงบนระดับดินที่ถมปรับแล้ว มีการต่อเติมทางเดินด้านหน้าอาคาร (๖) สูงขึ้นมาจากระดับเดิม และต่อเติมขอบสระ (๗) ขึ้นมาตามระดับดินที่ถมใหม่ รวมทั้งก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมคือบรรณาลัยหลังทิศเหนือ (๒) และบรรณาลัยหลังทิศใต้ (๓) แต่บรรณาลัยหลังทิศใต้มีข้อจำกัดของพื้นที่ซึ่งมีสระน้ำตั้งอยู่ก่อนแล้ว จึงทำให้อาคารมีขนาดเล็กกว่าและอยู่ในตำแหน่งที่ไม่สมดุลกัน โบราณวัตถุสำคัญที่พบในชั้นวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ ประติมากรรมศิลารูปพระอิศวร ๕ กร สูงประมาณ ๑๕๐ เซนติเมตร มีรูปแบบศิลปะที่แสดงอิทธิพลศิลปะเขมรแบบบันทายศรี - คลัง กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งสอดคล้องกับการกำหนดอายุทับหลัง และลักษณะทางสถาปัตยกรรม ทั้งยังอาจเป็นหลักฐานหนึ่งที่บ่งชี้ว่าศาสนสถานรุ่นนี้สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูแบบไศวนิกาย

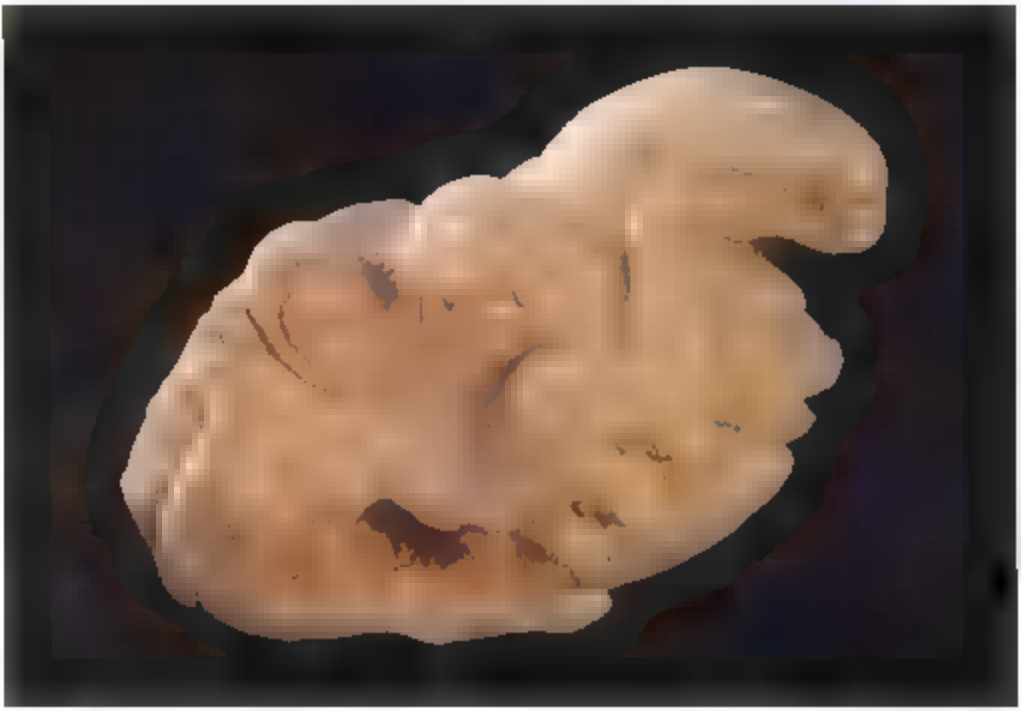

ในระยะสุดท้ายได้มีการปรับพื้นที่ครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง โดยการลดพื้นลงสู่ชั้นดิน
อีกราว ๑๐ เซนติเมตร เมื่อการขุดแต่งเสร็จสิ้นจึงได้ทราบว่าฐานอาคารต่างๆ ยังคงเหลือไว้
เพียงบางส่วนเท่านั้น ทั้งนี้หลังที่มีการก่อสร้างขึ้นใหม่ทับฐานเดิม และมีการ
ก่อสร้างทางเดินเชื่อมตกจากชุมประตูทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ และ
ปรางค์ทิศใต้ ที่ยังคงเหลือให้เห็นอยู่ ในระหว่างพื้นที่และการขุดแต่งครั้งสุดท้ายนี้
สันนิษฐานว่าคงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ความสำคัญของปราสาทหินแห่งนี้
ในฐานะที่เป็นโบราณสถานในศาสนาพุทธมหายานตามประกฏการณ์ที่เกิดขึ้นในดินแดนที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร
ในช่วงเวลานั้นก็เป็นได้

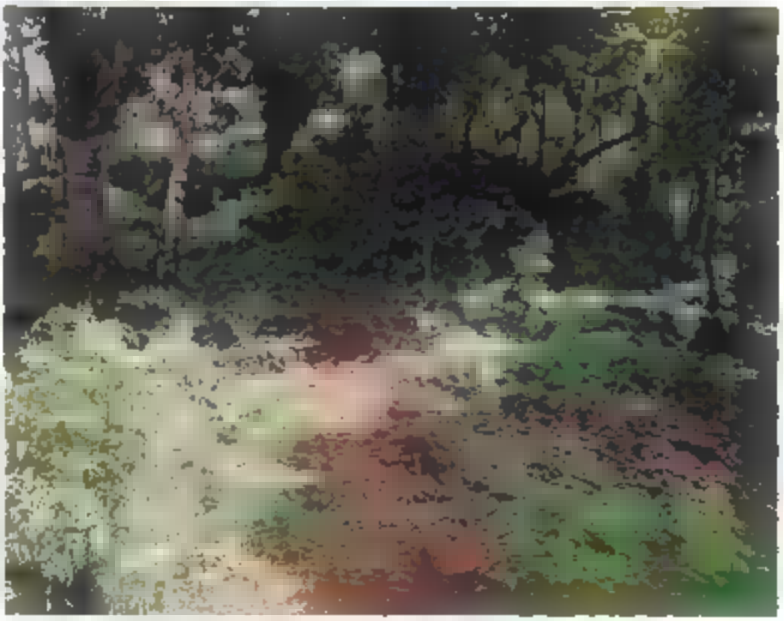

โบราณสถานเขาคลังนอก

ตั้งอยู่ที่บ้านสระบริเวณ [illegible] ทางทิศเหนือของเมืองโบราณ ๒ กิโลเมตร [illegible] ขนาดใหญ่ ก้าวประมาณ [illegible] ๑๐๐ เมตร [illegible] ๔๐ เมตร ตรงกลางมีหลุมเป็นแอ่งเป็นโพรงลงไปทำให้เห็นว่าเป็นเขาลูกเดียวกัน โบราณสถานเขาคลังในนี้ตั้งอยู่ทางใต้ของเมือง

ปรางค์ฤาษี

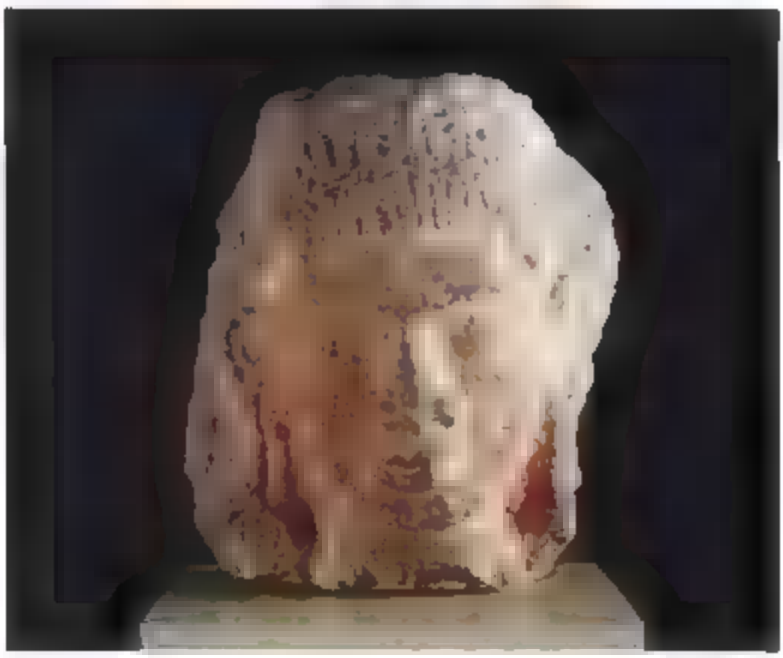

เขาถมอรัตน์

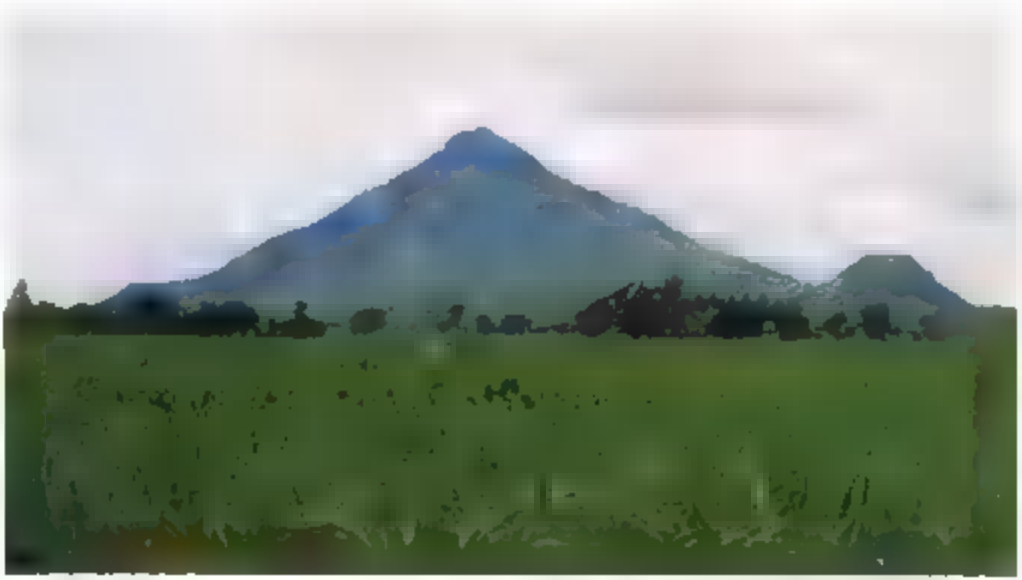

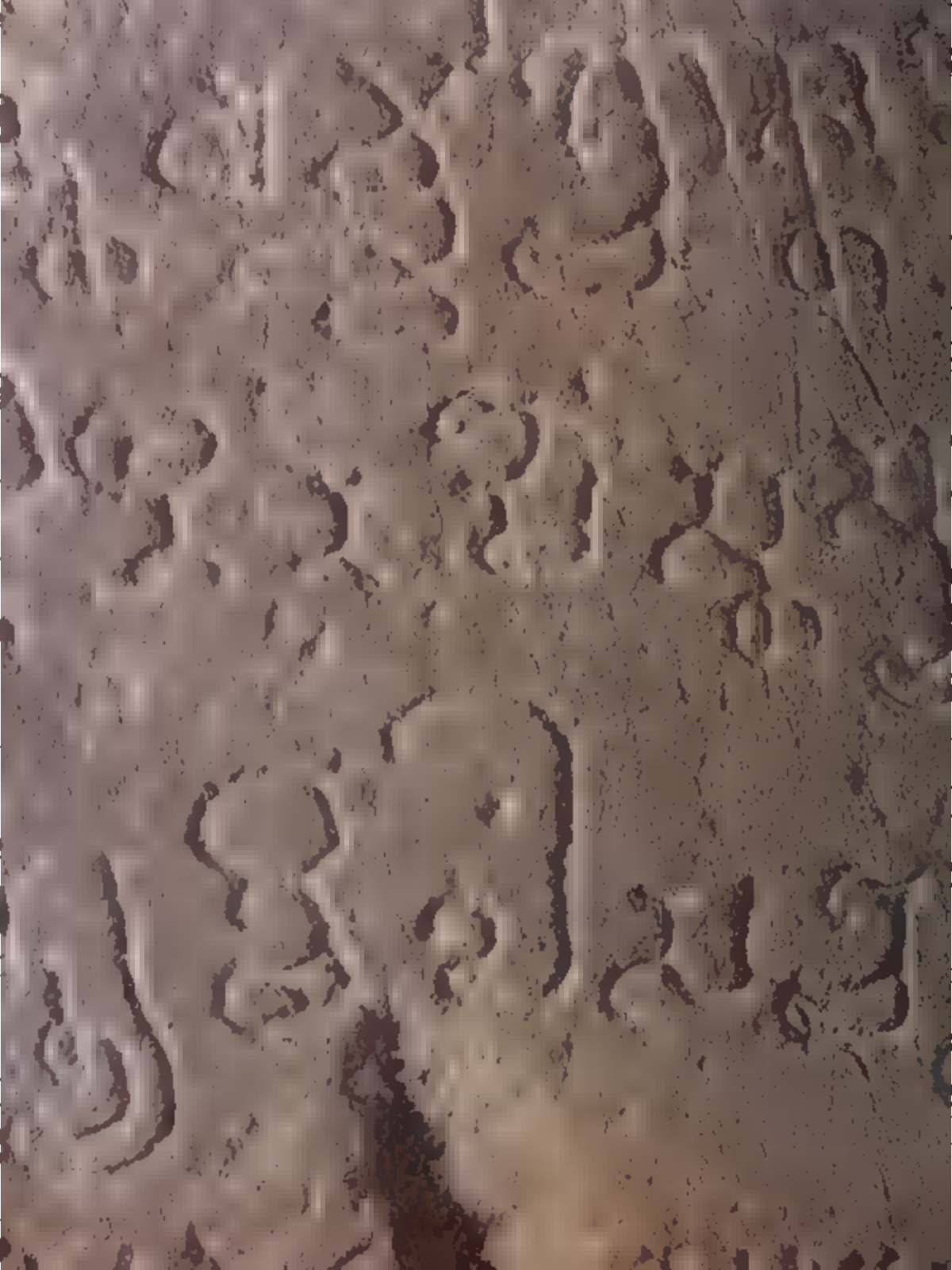

จารึกเมืองศรีเทพ

จารึก เป็นหลักฐานสำคัญที่บอกเล่าเรื่องราวให้คนปัจจุบันได้ทราบถึงสภาพความเป็นอยู่ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา ความรู้ทางด้านภาษาศาสตร์ และการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในอดีต

ในเมืองศรีเทพและบริเวณใกล้เคียงเคยพบจารึกหลายชิ้น ทางชิ้นมีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งเป็นระยะแรกๆ ที่ผู้คนในดินแดนประเทศไทยเริ่มเรียนรู้วิธีการจดบันทึกเรื่องราว หรืออาจจะเรียกได้ว่าเป็นระยะแรกเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในประเทศไทย แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าจารึกเหล่านั้นส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุดแตกหัก ข้อความที่อ่านได้จากจารึกจึงไม่สมบูรณ์และไม่เอื้อต่อการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ ความเป็นมา และวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองโบราณแห่งนี้ อย่างไรก็ตามเนื้อความตลอดจนอักษรภาษาที่ใช้ในจารึกก็สามารถบ่งบอกถึงการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ความเชื่อทางศาสนา และความก้าวหน้าทางอักษรศาสตร์ได้เป็นอย่างดี

จารึกเมืองศรีเทพ เท่าที่ปรากฏในปัจจุบันมี ๑๐ ชิ้น รูปแบบอักษรที่พบในจารึกแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อักษรปัลลวะและหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๕

๒. อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๗

๓. อักษรจีน

อักษรปัลลวะ

เป็นรูปอักษรที่เก่าแก่ที่สุดที่ผู้คนในสมัยโบราณในดินแดนประเทศไทยรู้จักใช้ มีต้นกำเนิดมาจากอินเดียใต้ จารึกอักษรปัลลวะซึ่งพบที่เมืองศรีเทพ และบริเวณใกล้เคียงมีทั้งที่ใช้ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และภาษามอญ

- จารึกอักษรปัลลวะที่ใช้ภาษาบาลี เป็นบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนาแบบเถรวาท

- จารึกอักษรปัลลวะที่ใช้ภาษาสันสกฤต เป็นบันทึกเรื่องราวที่มีความเกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูและพุทธศาสนามหายาน

อักษรหลังปัลลวะ

เป็นรูปอักษรที่พัฒนามาจากอักษรปัลลวะ [illegible] แตกต่างกันออกไป [illegible] อักษรนี้ในหนังสืออักษรไทยเรียก [illegible] ของสมัยราชวงศ์

อักษรขอมโบราณ

เป็นรูปอักษรที่พัฒนามาจากอักษรปัลลวะตอนหลังปัลลวะ หลังจากที่อักษรปัลลวะได้พัฒนารูปโครงสร้างของอักษรจนมีลักษณะเป็นอักษรหลังปัลลวะในพุทธศตวรรษที่ [illegible] แล้ว การพัฒนาของตัวอักษรนี้ได้เป็นต้นกำเนิดของอักษรเขมรและอักษรมอญ จนเริ่มปรากฏความแตกต่างของอักษรทั้งสองในพุทธศตวรรษที่ [illegible] ซึ่งเป็นระยะเวลาที่อาณาจักรเขมรเจริญรุ่งเรือง [illegible] เข้าครอบงำวัฒนธรรมเมืองต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา [illegible] ทวารวดี ในขณะเดียวกันนี้จึงเป็นช่วงเวลาของการผสมผสานศิลปวัฒนธรรมเขมรเข้ากับศิลปกรรมแบบท้องถิ่น รูปแบบอักษรขอมจึงได้รับอิทธิพลผสมผสานในช่วงเวลานี้จึงเป็นที่นิยมใช้กันทั่วไปในอาณาจักรเขมรโบราณและในดินแดนที่รับอารยธรรมเขมร ซึ่งเป็นที่นิยมและพัฒนาต่อมาจนมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์ของตนเองแต่ยังคงไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ [illegible]

จักษรจีน

ชนชาติจีนติดต่อซื้อขายกับดินแดนต่างๆ รวมทั้งดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันมาตั้งแต่สมัยโบราณ เมืองศรีเทพเองนั้นก็พบหลักฐานประเภทเครื่องภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ถัง จึงแสดงให้เห็นว่าคงจะมีการติดต่อกับจีนมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แล้ว การติดต่อสัมพันธ์กับจีนคงจะเพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ เพราะพบภาชนะและเศษภาชนะดินเผาเป็นจำนวนมากจากการขุดแต่งในบริเวณสถานหลายแห่งในเมืองนี้

สำหรับจารึกอักษรจีนที่พบที่เมืองศรีเทพนั้นพบเพียงชิ้นเดียว เป็นจารึกที่ปรากฏอยู่บนด้านหลังของพระพิมพ์ดินเผา ด้านหน้ามีจารึกอักษรหลังไปสวะด้านหลังมีอักษรจีน ๑ ตัว ซึ่งนักวิชาการหลายท่านอ่านและแปลแตกต่างกัน จึงยังไม่สามารถระบุชัดว่ามีความหมายอย่างไร แต่อักษรหลังปัลลวะด้านหน้าให้ข้อมูลการกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ อักษรจีนด้านหลังจึงอาจจะเป็นอักษรจีนในสมัยเดียวกัน

จารึกที่พบในเมืองศรีเทพที่อ่านและแปลแล้วทั้งหมด ๑๐ หลัก มีรายละเอียดดังนี้

๑. จารึกเมืองศรีเทพ

๒. จารึกบ้านวังไผ่

๓. จารึกเขาคลังนอก เมืองศรีเทพ

๔. จารึกบนฐานประติมากรรม

๕. จารึกใบเสมาหมายเลข ๑๙/๒๖

๖. จารึกบนพระพิมพ์

๗. จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง

๘. จารึกบ้านหนองไม้ลอย

๙. จารึกเขาคลังใน ๒

๑๐. จารึกเขาคลังนอก ๔

๑. จารึกเมืองศรีเทพ

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
วัตถุจารึก	หินสลักลบคล้ายรูปกบัวตูมหัวเสาเป็นหินทรายแป้งสีเทาอ่อน

คำแปล

ทรัพย์และธรรมเหล่าใดอันท่านสั่งสมไว้แล้ว . . .
อิสรของฤษีนั้นไม่กระทำ .
เขาเป็นผู้รู้ความรุ่งเรืองทั้งสิ้น
อันใดของผู้มี ยืนยงปกครองไว้แล้ว
ชนผู้เป็นใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินผู้มีประโยชน์ กระทำอยู่ บุญ (ความดี)
ผู้เป็นใหญ่ปาจวะทั้งสอง เป็นผู้ประกอบด้วยคำสัตย์และความกรุณา

๒. จารึกบ้านวังไผ่

อักษร [illegible]
ภาษา [illegible]
กำหนดอายุ [illegible]
วัตถุจารึก [illegible]

ด้านปด

ในปีวัฒสมัยเมื่อศักราช [illegible] พระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าผู้เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นพระราชโอรสของ พระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าผู้เป็นใหญ่เสมอกับพระเจ้าศรี [illegible] พระเจ้าแผ่นดินพระนามนี้ทรงเป็นผู้มีคุณธรรมแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีปัญญาดังมีความรอบรู้ลึกซึ้ง ผู้มีความยินดี ผู้มีความเสียสละแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีอำนาจยิ่งเป็นที่เคารพยำเกรงของศัตรูเมื่อจักสิ้นชีวิตแล้วได้ไปบังเกิดในไตรทิวาสที่ยิ่งใหญ่ของพระองค์

๓. จารึกเยธมฺมาฯ เมืองศรีเทพ

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	บาลี
กำหนดอายุ	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
วัตถุจารึก	แผ่นศิลาชำรุดแตกหัก

คำแปล

พระมหาสมณเจ้าทรงมีพระวาทะอย่างนี้ คือ
ธรรมทั้งหลายที่มีเหตุเป็นแดนเกิด
อนึ่ง เหตุของธรรมเหล่านั้น
ตถาคตบอกแล้วอย่างนี้
และความดับของธรรมเหล่านั้น
ตถาคตผู้มีวาทะอย่างนี้ บอกแล้วอย่างนี้

หมายเหตุ

จารึกเยธมฺมาฯ หลักนี้ พระปลัดไปรค คุมโน วัดเสาธงทอง ตำบลห้วยหิน อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ได้รับถวายจากราษฎรผู้หนึ่งที่จังหวัดเพชรบูรณ์ แผ่นจารึกชำรุดแตกหักออกเป็นหลายชิ้น เจ้าหน้าที่กองหอสมุดแห่งชาติ ได้ทำการสำรวจ และทำสำเนาจารึกไว้ เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๒๓

๑๓๖

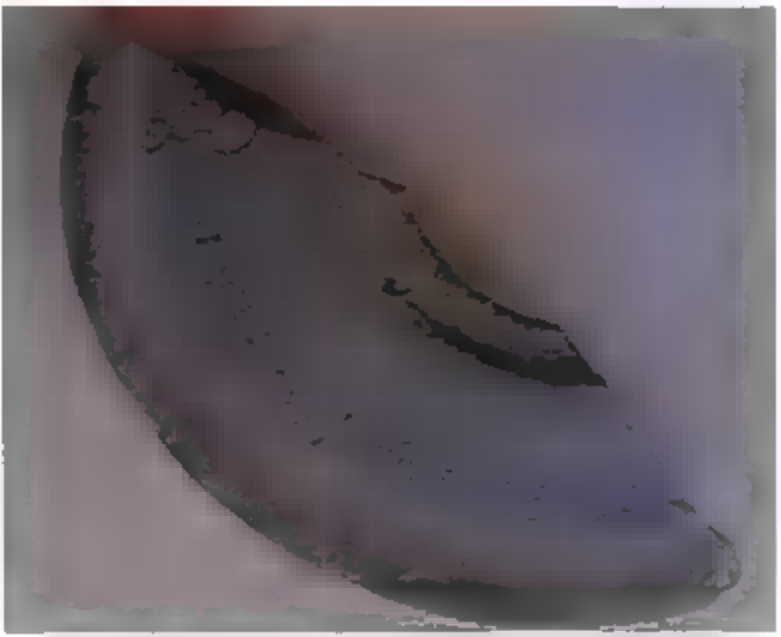

๔. จารึกบนฐานประติมากรรม

อักษร ปัลลวะ

ภาษา [illegible]

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๔ – ๑๗

วัตถุจารึก ฐานประติมากรรมเป็นแผ่นหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

คำแปล

ด้านที่ ๑ [illegible]ขอจงเป็นไป เพื่ออันตรธานสิ้น แห่งกองทุกข์นี้ [illegible]

ด้านที่ ๒ [illegible]ดง ธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ย่อมไป ย่อมกลับ [illegible]

๕. จารึกโบราณสถานหมายเลข ๐๙๙๖

อักษร	[illegible]
ภาษา	[illegible]
กำหนดอายุ	[illegible]
วัตถุจารึก	[illegible]

คำแปล

[illegible]

๖. จารึกบนพระพิมพ์

อักษร หลังปัลลวะ

ภาษา สันสกฤต , จีน

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔

วัตถุจารึก ทรงพิมพ์ดินเผาด้านหน้าจารึกอักษรหลังปัลลวะ ด้านหลังจารึกอักษรจีน

คำแปล

โดย สัญลักษณ์

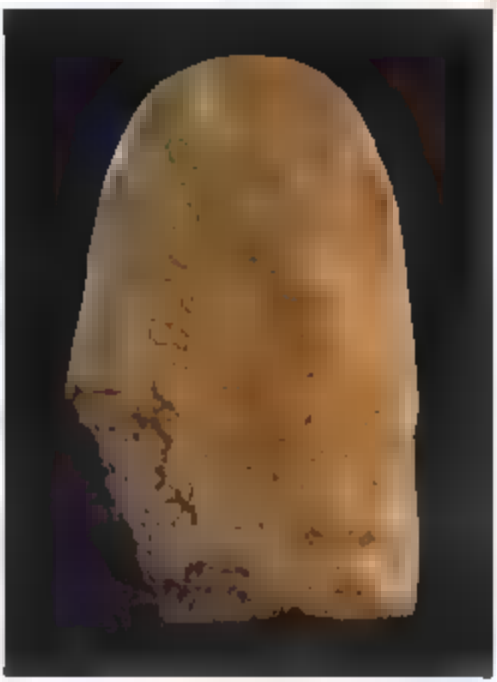

๗. จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองแรวง

อักษร	หลังปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	[illegible]
วัตถุจารึก	พระพิมพ์ดินเผา
	จารึกตลอดด้านขอบเรียบ จึงสามารถอ่านได้ชัดเจน
	อักษรและภาษาสันสกฤตที่ใช้ในภาษาอื่น

คำแปล

เป็นการถวาย อุทิศส่วนกุศล

๘. จารึกบ้านหนองไม้ตรอ

อักษร [illegible]

ภาษา [illegible]

กำหนดอายุ [illegible]

วัตถุจารึก [illegible]

คำแปล

[illegible]

๙. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ■

อักษร [illegible]
ภาษา สันสกฤต
กำหนดอายุ [illegible]
วัตถุจารึก แผ่นศิลา

คำแปล

[illegible]

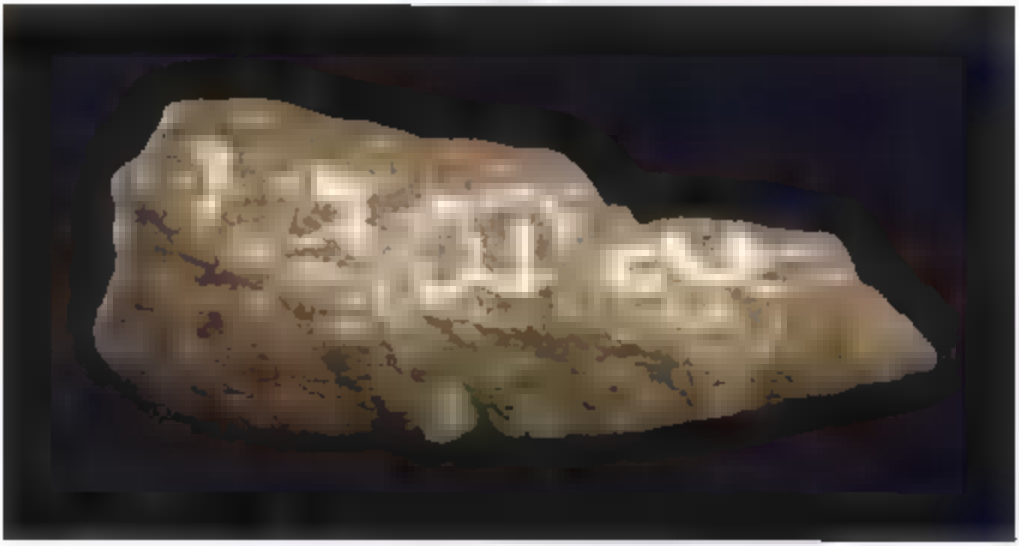

๓๐. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๓

อักษร	ขอม
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	[illegible]
วัตถุจารึก	แผ่นศิลา

คำแปล

เป็นบทไหลอ่านได้เพียงพยางค์เดียวจึงไม่สามารถแปลความหมายได้

ตารางแสดงรายละเอียดจารึกศรีเทพและบริเวณใกล้เคียง

ชื่อจารึก	อักษร	ภาษา	กำหนดอายุ	วัตถุ	เนื้อความที่จารึก
๑ จารึกเมืองศรีเทพ	ปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๒	หินทราย	กล่าวถึงลิขิตของมนุษย์ เนื้อความไม่ชัดเจน
๒ จารึกวัดมหาไม้	ปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๒	หินชนวนสีเขียว	ประกาศการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง
๓. จารึกเขาคลังนอก ๑ เมืองศรีเทพ	ปัลลวะ	บาลี	พุทธศตวรรษที่ ๑๒	หิน	คาถาในพุทธศาสนา
๔. จารึกบนฐานประติมากรรม	ปัลลวะ	บาลี	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓	หิน	คาถาในพุทธศาสนาหินทราย
๕ จารึกโบราณสถานหมายเลข ๑๐๐๑๖	ปัลลวะ	บาลี	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕	หิน	เทศนาครั้งพุทธกาลปรินิพพานสูตร ศิลปะวัฒนธรรมพุทธศาสนา
๖ จารึกบนพระพิมพ์	หลังปัลลวะ, ปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔	ดินเผา	เนื้อความไม่ชัดเจน
๗ จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง	หลังปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕	ดินเผา	เป็นการสร้างบุญ
๘ จารึกบ้านหนองไม้ลาย	ขอม	ขอม	พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖	หิน	กล่าวถึงนามของ เสตญ และบริวารหญิง ๓ คน
๙. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๒	ขอม	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖	หิน	จารึกมีลักษณะชำรุดมาก ไม่สามารถแปลความหมายได้
๑๐ จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๑	ขอม	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๗	หิน	บทโศลกอ่านได้เพียงคำเดียว จึงไม่สามารถอ่านตรวจความได้

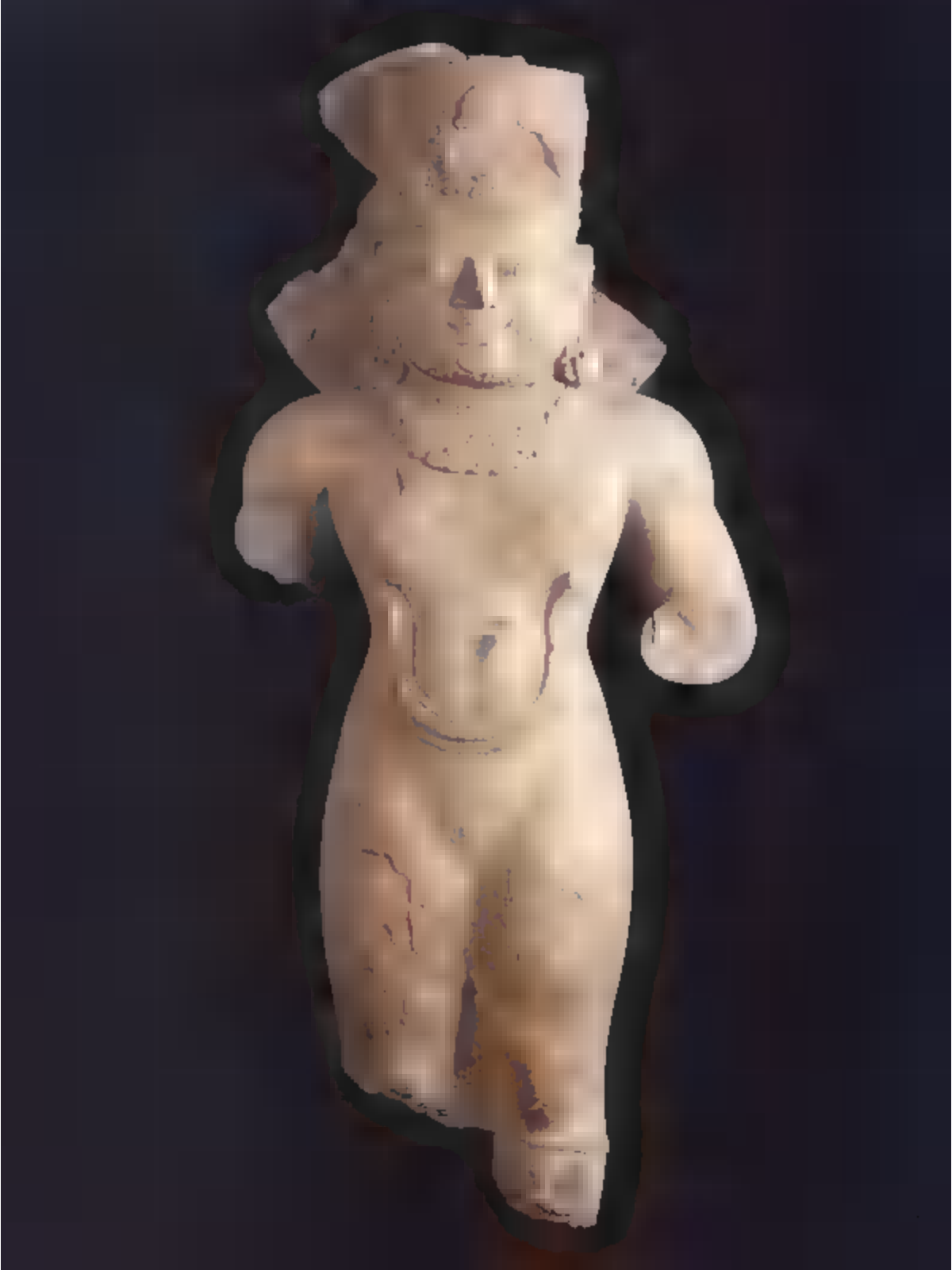

โบราณวัตถุในศาสนาฮินดู

เทวรูปศิลา

เทวรูปเป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดู โดยผู้สร้างมีเจตนาในการใช้เป็นรูปเคารพแทนองค์เทพที่ตนนับถือ เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา รูปลักษณะของเทวรูปจะออกมาจากคัมภีร์ทางศาสนาในนิกายที่ผู้สร้างศรัทธา ดังนั้นเทวรูปจึงบ่งบอกถึงลัทธิความเชื่อที่เจริญอยู่ในเวลานั้นได้เป็นอย่างดี

เมืองศรีเทพเป็นเมืองที่ศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูผสมกลมกลืนรุ่งเรืองมาควบคู่กัน ดังนั้น ประติมากรรมรูปเคารพต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องในสองศาสนานี้จึงน่าจะมีอยู่เป็นอันมาก จากคำบอกเล่าของชาวบ้านในท้องถิ่นที่เคยเห็นเมืองศรีเทพเมื่อราว ๕๐ ปีที่แล้วเล่าว่า เคยพบเทวรูปสลักจากศิลาประทับนั่งบ้าง ยืนบ้าง พังทลายตามใต้ต้นไม้ มีมากมายจนชาวบ้านสามารถนำมาทั้งเรียงกันในหนองน้ำเป็นขอนปูซ้ำตรวจเพื่อวิดน้ำจับปลาได้ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าเทวรูปเหล่านั้นได้ถูกเคลื่อนย้ายหายสาบสูญไปโดยมิมือชาวต่างชาติและพ่อค้าโบราณวัตถุจากกรุงเทพฯ ซึ่งเข้ามากว้านซื้ออย่างหนัก ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๔ – ๒๕๓๕ ในปัจจุบันมีเทวรูปที่เหลืออยู่ในความครอบครองของกรมศิลปากรเพียงไม่กี่องค์ และยังคงตกองค์ทราบว่าอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ในต่างประเทศ

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติศรีเทพ มีเทวรูปศิลาจากเมืองศรีเทพจัดแสดงอยู่เป็นจำนวน ๗ องค์ ดังจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

พระวิษณุ เพราะมีการถือ
จักรและสังข์ ที่ถ้ำที่ ๕ ที่บาดามี
ลักษณะคล้ายกับที่ถ้ำที่ ๔

๔. **พระวิษณุ** ประทับยืนเหนือ[illegible] มีสี่กร ด้านขวาบนถือจักร ด้านซ้ายบนถือสังข์ ด้านขวาล่างห้อยลงข้างลำตัว ด้านซ้ายล่างแตะที่สะโพก ที่ข้อมือทั้งสองข้างสวมกำไลข้อมือ ที่ต้นแขนสวมกำไลต้นแขน ที่ข้อพระบาทสวมกำไลข้อพระบาท ที่พระศอสวมสร้อยพระศอ ที่พระกรรณสวมตุ้มหู ที่พระเศียรสวมกระบังหน้าสมทบคือส่วนที่ยื่นออกมาจากมงกุฎ ซึ่งมีลักษณะเป็นแผ่นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ที่ด้านหลังของพระวิษณุมีแผ่นหินสลักเป็นลวดลายประดับ ด้านหลังของพระวิษณุมีแผ่นหินสลักเป็นลวดลายประดับ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับที่ถ้ำที่ ๓ ที่ถ้ำที่ ๔ ที่ถ้ำที่ ๕ ที่ถ้ำที่ ๖ ที่ถ้ำที่ ๗ ที่ถ้ำที่ ๘ ที่ถ้ำที่ ๙ ที่ถ้ำที่ ๑๐ ที่ถ้ำที่ ๑๑ ที่ถ้ำที่ ๑๒ ที่ถ้ำที่ ๑๓ ที่ถ้ำที่ ๑๔ ที่ถ้ำที่ ๑๕ ที่ถ้ำที่ ๑๖ ที่ถ้ำที่ ๑๗ ที่ถ้ำที่ ๑๘ ที่ถ้ำที่ ๑๙ ที่ถ้ำที่ ๒๐ ที่ถ้ำที่ ๒๑ ที่ถ้ำที่ ๒๒ ที่ถ้ำที่

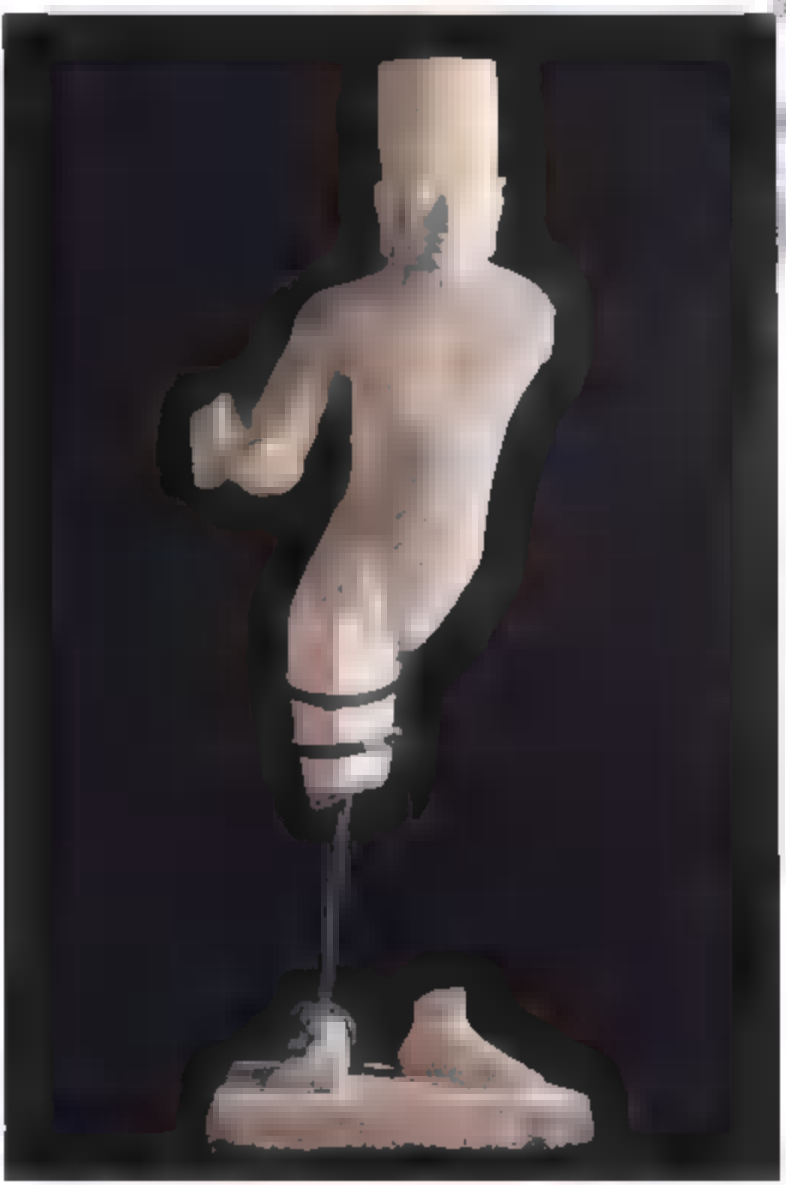

๒. พระวิษณุ ประติมากรรมศิลาแบบทวารวดี ศิลปะอินเดีย ศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ขนาดสูง ๙ ฟุต ๖ นิ้ว พบที่เมืองนครปฐม ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครปฐม

กำหนดอายุ ทุกชิ้นในศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒

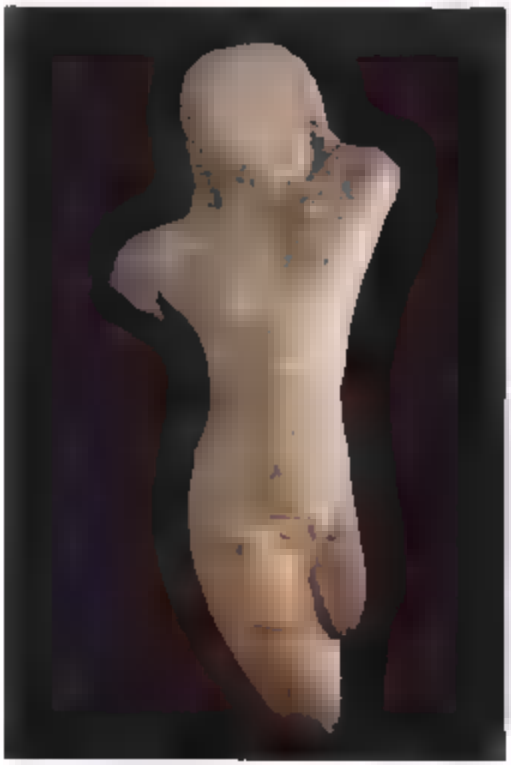

๓. เทวรูปพระอักษัยโกวรรธนะ เป็นเทวรูปประทับยืนเหนือดอกบัวบาน ๒ ชั้น ๒ กรทั้ง ๒ หักหายไป แต่จากหลักฐานในคัมภีร์สูงขึ้นไปถึงศีรษะแสดงว่าการทำมือจะต่างจากสูงขึ้นไป จึงสันนิษฐานว่าเทวรูปนี้เป็นการสร้างรูปพระอักษัยโกวรรธนะศิลปะเขมรแบบบายน ซึ่งมีลักษณะคล้ายกันมาก ซึ่งมีจารึกยืนยันเรียกว่า "อักษัยโกวรรธนะสวามิน" และการนั่งห้อยพระบาทข้างหนึ่งลงแตะดอกบัวรองรับ และไม่มีเครื่องประดับตกแต่งร่างกายอย่างเช่นที่ปรากฏในที่อื่นๆ ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าเทวรูปองค์นี้คือ พระอักษัยโกวรรธนะ

กำหนดอายุ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐

พระวิษณุปางไสยาสน์
ศิลปะอินเดีย
สมัยคุปตะ
ศิลาทราย
พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๑๐๐
ประติมากรรมในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
National Museum

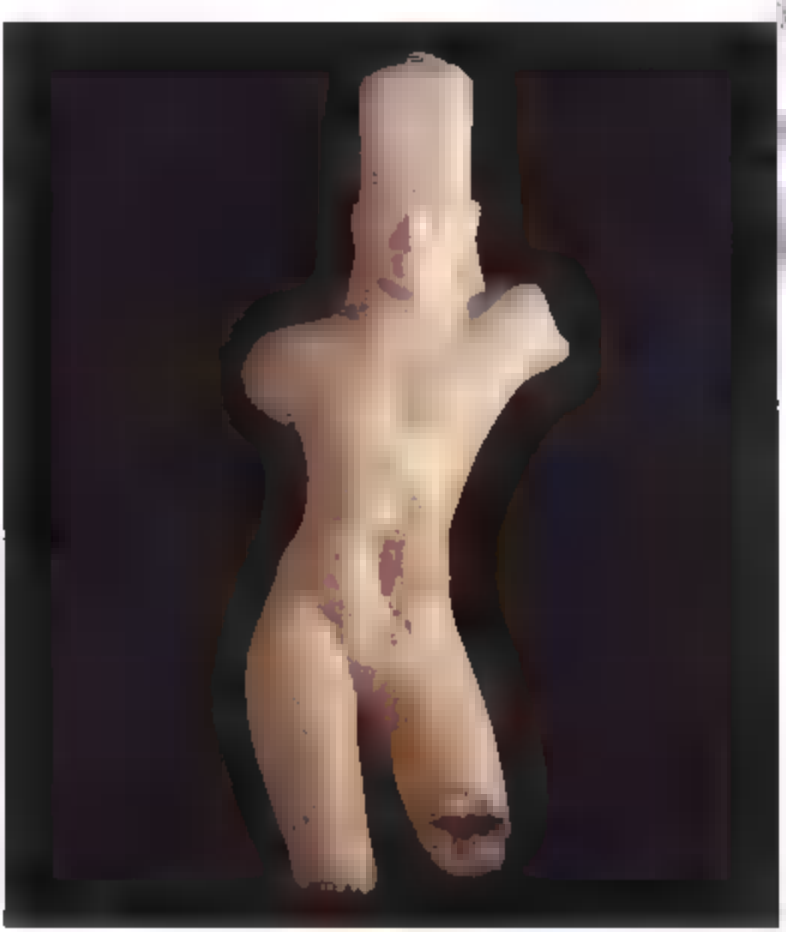

๔. **เทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ** เป็นเทวรูปประทับยืนเหนือฐานบัวคว่ำบัวหงาย ศิลปะ[illegible] ขนาดสูง [illegible] ซม. [illegible] ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ [illegible] เทวรูปองค์นี้มีลักษณะพิเศษ [illegible] ที่ยกขึ้นเหนือศีรษะ [illegible] ซึ่งเป็นเครื่องหมายของพระกฤษณะโควรรธนะ [illegible] ประเทศกัมพูชา ตัวอย่างเช่น [illegible] ซึ่งเป็นเทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ [illegible] ซึ่งเป็นเทวรูปที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน

๕. เทวรูปพระอาทิตย์ [illegible]

กำหนดอายุ [illegible]

๖. เทวรูปพระอาทิตย์ เป็นเทวรูปประทับยืนตรง สวมหมวกทรงกระบอก ชี้งด้านหน้าหุ้มยอดแหลมเล็กน้อย มีรัศมีประดับอยู่สองด้าน สวมตุ้มหู มีแผ่นประภามณฑลอยู่ด้านหลัง เทวรูปองค์นี้ชำรุดมาก แต่จากลักษณะทั่วไปใกล้เคียงกับเทวรูปหมายเลข ๕ จึงน่าจะเป็นเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพเช่นเดียวกัน

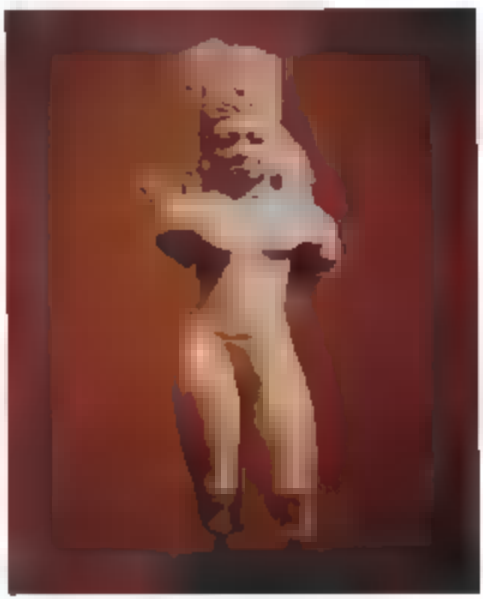

๗. เทวรูปพระอาทิตย์ เป็นประติมากรรมรูปเทวดาสวมหมวกทรงสูง ใบหน้าอมยิ้ม ประทับยืนตรง สวมเสื้อคลุมยาวถึงข้อเท้า ด้านหน้าเว้าเป็นแอ่งลึก มีลวดลายประดับอยู่ ๓ ชั้น ลวดลายชั้นในสุดเป็นลายดอกไม้อยู่ตรงกลาง ลายชั้นถัดมาเป็นลายรูปสัตว์ ส่วนชั้นนอกสุดเป็นลายรูปบุคคลยืนเรียงรายเป็นแนวยาวตลอดชายเสื้อ ทั้งสองข้างของลำตัวมีแผ่นหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าประดับอยู่ ๒ ชิ้น ลวดลายบนชิ้นหินเป็นรูปบุคคลยืนถือดอกบัวอยู่ในท่าต่างๆ ทางด้านหน้าของเทวรูปองค์นี้มีพระพุทธรูปปางมารวิชัยประดิษฐานอยู่ด้วย ๑ องค์ ทำด้วยหินทรายแดง ประเภทศิลปะเขมร สมัยบายน พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๗๔

ก้านหมดอายุ ทุกคนต่างรู้ว่า ๒๕ - ๓๐

นอกจากนี้ยังมีเทวรูปอีก ๒ องค์ ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับเทวรูปที่เก็บรักษาไว้ในประเทศไทย

เทวรูปสำริด

จากการขุดแต่งปราสาทเขาพนมรุ้งครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๑๑ พบเทวรูปสำริดขนาดเล็ก ๒ องค์ เป็นเทวรูปพระนารายณ์และพระอิศวร

เทวรูปคุนตอง

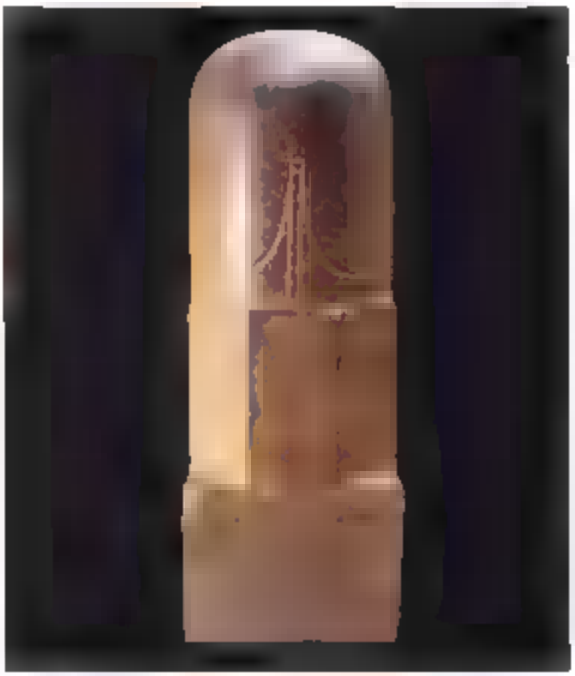

ศิวลึงค์

ศิวลึงค์ หมายถึง สัญลักษณ์แทนเครื่องหมายของพระศิวะที่เป็นนิรันดรแห่งเพศชาย และมีความหมายและรูปลักษณ์ที่แตกต่างกันไปตามแต่ละนิกายของศาสนาฮินดู

ในประเทศไทยพบศิวลึงค์ส่วนใหญ่ในรูปของศิวลึงค์ที่ประดิษฐานอยู่ในศาสนสถานฮินดูลัทธิไศวนิกาย ในฐานะที่เป็นรูปเคารพสำหรับการบูชาและเป็นที่เคารพสักการะ

การขุดพบศิวลึงค์ในประเทศไทยครั้งแรก ได้แก่ ศิวลึงค์ที่ขุดพบที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งศิวลึงค์ส่วนใหญ่ที่ขุดพบนั้นมักมีเทพเจ้าที่สำคัญของศาสนาฮินดูประดิษฐานอยู่ด้วย

ศิวลึงค์ที่ประดิษฐานอยู่ในศาสนสถานต่างๆ ในประเทศไทย พบว่ามีลักษณะที่แตกต่างกันไปตามแต่ละนิกาย ซึ่งนิกายที่สำคัญ ได้แก่ นิกายไศวะ หรือนิกายที่นับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด นิกายปาศุปตะ หรือนิกายที่นับถือพระศิวะในปางปศุบดี นิกายกาปาลิกะ หรือนิกายที่นับถือพระศิวะในปางภัยรวะ และนิกายกาลามุขะ หรือนิกายที่นับถือพระศิวะในปางภัยรวะเช่นกัน

ศิวลึงค์ที่ค้นพบในประเทศไทยมีลักษณะและรูปแบบ ศิวลึงค์ส่วนใหญ่จะมีความสูงเท่ากับเป็นลักษณะของศิวลึงค์ในสมัยเดียวกัน ศิวลึงค์ส่วนใหญ่พบที่ปราสาทหินและศาสนสถานในศาสนาฮินดู ซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑

ฐานโยนิ

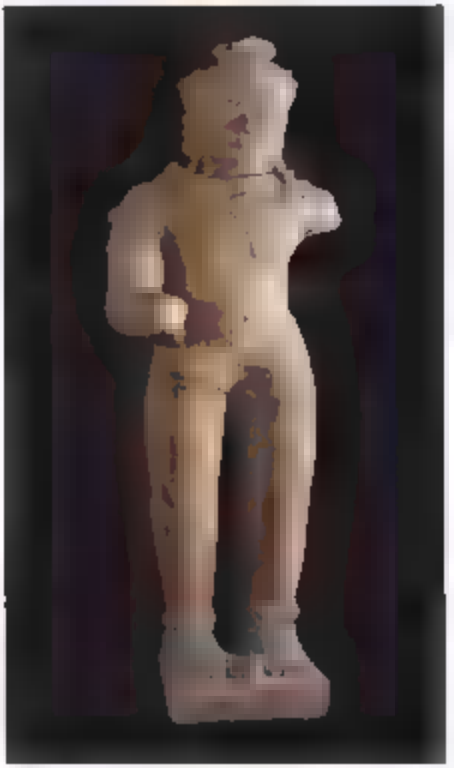

ทวารบาล

ทวารบาลคือผู้เฝ้าประตู ทำหน้าที่ป้องกันภัยอันตรายที่จะเข้ามาสู่ภายในเขตพุทธาวาส ทวารบาลที่ปรากฏในงานประติมากรรมมีหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นรูปยืนถือศาสตราวุธ และรูปนั่งชันเข่าข้างหนึ่ง ทวารบาลที่ปรากฏในศิลปะอินเดียมีทั้งที่เป็นรูปยืนตรง และรูปนั่ง ทวารบาลที่มีรูปร่างสูงใหญ่ในท่ายืนตรง มีทั้งแบบรูปเดี่ยวและรูปคู่ ทวารบาลศิลาองค์หนึ่งจากเมืองไชยา พระนครปฐม ทวารบาลองค์นี้เป็นรูปบุรุษยืนตรง ถือตรีศูลในมือขวา ส่วนมือซ้ายถือคทา ทวารบาลองค์นี้ยังคงสภาพสมบูรณ์ ส่วนทวารบาลองค์ที่อยู่ในพิพิธภัณฑ์ ทวารบาลทั้งสองมีขนาดใกล้เคียงกัน จึงอาจเป็นไปได้ว่าทวารบาลทั้งสององค์นี้ อาจอยู่คู่กันเพื่อเฝ้าประตูทางเข้าด้านหน้าประตูศรีเทพ ลักษณะการแต่งกายของทวารบาลทั้งสองอาจกำหนดอายุได้ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ สอดคล้องกับอายุของประติมากรรมปรางค์ศรีเทพ

โคนนที

เป็นพระนามของพระอิศวรปางหนึ่ง ในคติที่เชื่อว่าเป็นเจ้าแห่งโค

วัวโคนนทิ มีความหมายว่า ผู้ยินดี หรือผู้มีความสุข ส่วนพระนามโคนนทิเป็นพระนามของพระศิวะที่ปรากฏในคติที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมท้องถิ่น และมีลักษณะที่แตกต่างกันไปในแต่ละภูมิภาค

ประติมากรรมรูปโคนนทิส่วนใหญ่ มักปรากฏในรูปโคหมอบ และประดิษฐานเพียงลำพังหรือมีพระศิวะ

โคนนทิมีพลังที่ยิ่งใหญ่ มีลักษณะเป็นโคหมอบ

ทับหลัง

ทับหลังเป็นส่วนประกอบสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่เหนือกรอบประตู ไทยแพะในสมัยไทยธรรมชาติประกอบด้วยหลักๆ ทับหลังมีอยู่ ๒ ประเภท คือ ทับหลังเรียบและทับหลังประดับ ทับหลังเรียบมักมีหินแผ่นเล็กๆ ประดับอยู่ด้านบนของทับหลังเรียบ ส่วนทับหลังประดับมักมีลวดลายต่างๆ ของทับหลังจริง เมื่อดูจากด้านหน้าจะเห็นลวดลายต่างๆ ประดับอยู่ด้านบนของทับหลังประดับ เพื่อให้เกิดความงามประดับสถาปัตยกรรม โดยลวดลายที่ปรากฏบนทับหลังประดับนั้นมักจะเกี่ยวข้องกับเรื่องราวในศาสนาที่เป็นเจ้าของสถาปัตยกรรมนั้น ส่วนใหญ่ทับหลังประดับมักทำทับหลังนั้นจะเป็นหินทราย เพราะมีเนื้อหินละเอียดและแกะสลักเป็นลวดลายได้อย่างประณีตและวิจิตรงดงาม

ทับหลังที่เมืองศรีเทพที่พบส่วนใหญ่นั้นจะมีสภาพไม่สมบูรณ์ ทั้งหมดและเป็นชิ้นเดียวคือ ทับหลังที่พบบริเวณปราสาทหินน้อย เลขที่ ๑ ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี แต่มีจุดที่น่าสังเกตติดตั้งไว้ที่ปรางค์องค์เล็ก

โบราณวัตถุในศาสนาพุทธ

พระพุทธรูป

จากการขุดค้นซากโบราณสถานต่างๆ ในประเทศอินเดีย และประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภายในเมืองศรีเทพ ได้พบพระพุทธรูปหินทราย พระพุทธรูปศิลาแลง พระพุทธรูปหินชนวน พระพุทธรูปสำริด และพระพิมพ์ดินเผาจำนวนมาก ซึ่งเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ และขนาดเล็กแตกต่างกัน อายุสมัยการสร้างอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖

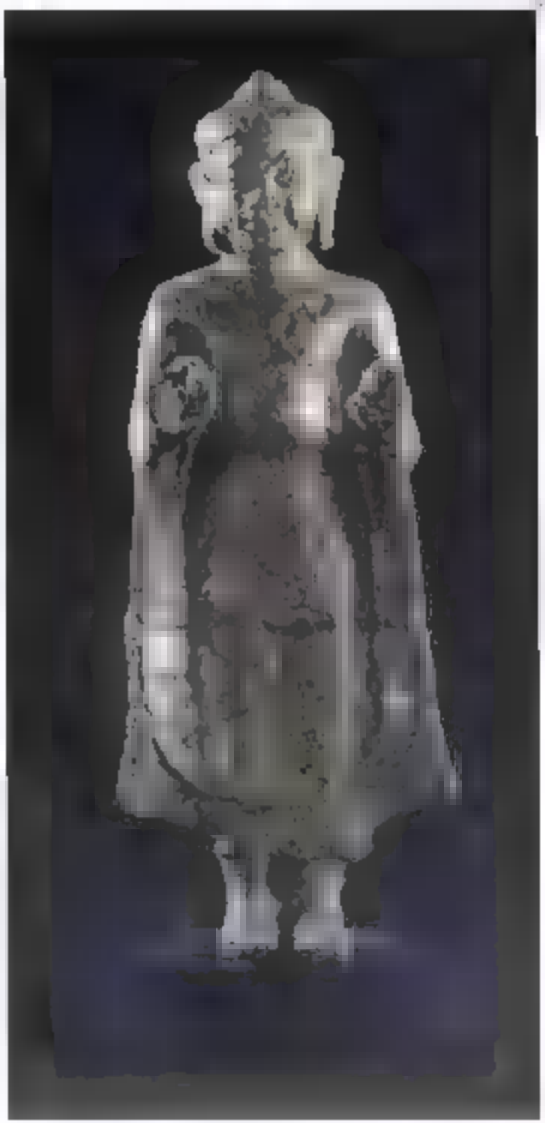

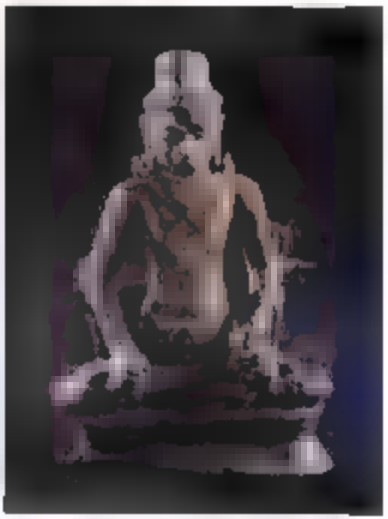

พระโพธิสัตว์

พบพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์ทำจากสำริดและปูนปั้นหลายองค์ที่
โบราณสถานเขาคลังใน คงค์หนึ่งทำด้วยเงิน และพบภาพสลักบนผนังถ้ำของอชันต์
สลักภาพพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์เช่นเดียวกัน ทั้งสองแห่งกำหนดอายุได้ในราว
พุทธศตวรรษที่ ๑๔

เทพชัมภละหรือกุเวร

เป็นรูปเคารพอีกองค์หนึ่งซึ่งพบบริเวณอาคารหลังเล็กใกล้กับซุ้มฐานด้านตะวันตกเฉียงใต้ของวิหารหลักศรีเทพ ซึ่งมีร่องรอยการขุดรื้อเพื่อนำรูปเคารพของเทพในศาสนาใดศาสนาหนึ่งออกไป ลักษณะเป็นรูปบุรุษนั่งห้อยพระบาท ทำเป็นรูปบุคคลนั่งชันเข่าขึ้นสองข้าง บริเวณเอวด้านหน้าปรากฏร่องรอยการทำผ้านุ่งยาวลงมาถึงข้อเท้า และมีผ้าคาดเอวเป็นลวดลายต่างๆ ในมือข้างหนึ่งถือถุงหรือมีสิ่งของอยู่ในถุง ส่วนมือข้างหนึ่งหักหายไป ใบหน้าของรูปเคารพเป็นรูปเหลี่ยมแบบศิลปะลพบุรี ส่วนของรูปเคารพองค์นี้จะเป็นเทพชัมภละหรือกุเวร ซึ่งเป็นเทพแห่งความมั่งคั่ง

ธรรมจักร

ภาพปูนปั้น

[illegible] พบภาพปูนปั้นรูปคนงครและสัตว์ ได้แก่ ช้าง สิงห์ ลิง และอาจจะมีหัวโขนรวมอยู่ในกลุ่มนี้ด้วย ภาพเหล่านี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๓๔ ภาพคนครุ และสัตว์ต่างๆ เหล่านี้ ทรงระบายถึง ฉฉะ ซึ่งเป็นบริเวณของพระอิศวร หัวหน้าคณะนี้ก็คือพระพิฆเนศวร์ซึ่งเป็นลูกของพระอิศวร การที่มีภาพน้ำเอ่อขึ้นจากพระอิศวรอย่าง

โบราณวัตถุที่เป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน

เครื่องมือเครื่องใช้ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ - สมัยประวัติศาสตร์

ได้แก่ ขวานหินกะเทาะ ขวานหินขัด ภาชนะดินเผา ลูกปัดหิน ต่างหู แหวนสำริด ตราประทับดินเผา อาวุธและเครื่องมือเครื่องใช้โลหะ รวมทั้งภาชนะดินเผา เป็นต้น ส่วนใหญ่จะพบรวมกันในแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เป็นแหล่งฝังศพ เช่น แหล่งโบราณคดีที่บ้านหนองแสง และแหล่งโบราณคดีบ้านอุดมแก้ว ริมแม่น้ำลำตะคอง ในเขตอำเภอศรีเทพ และบางแห่งในเขตอำเภอศรีเทพ

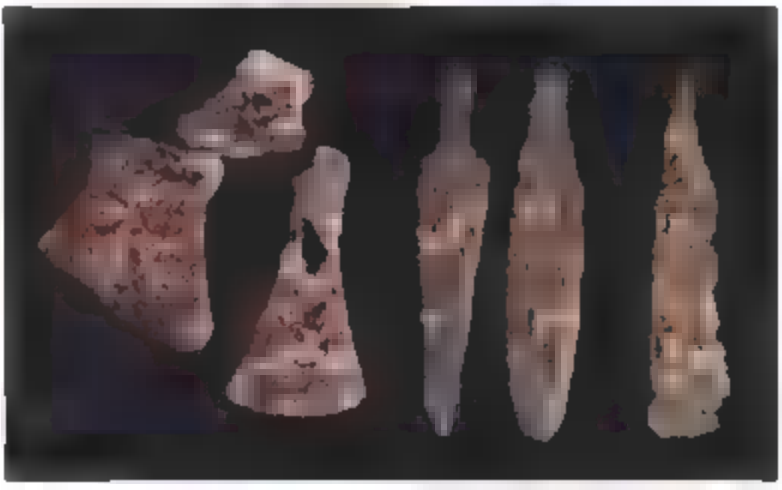

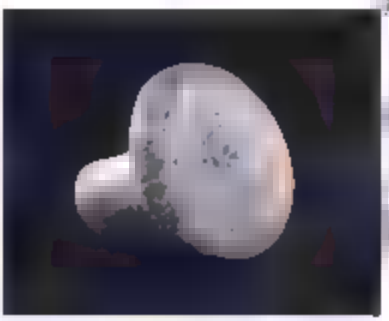

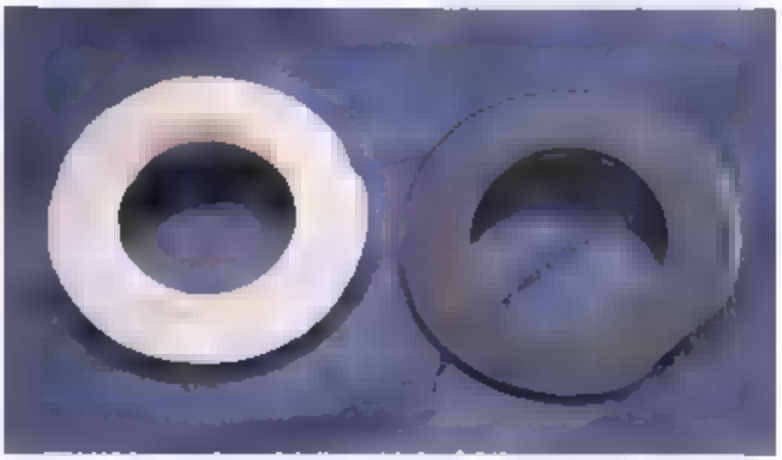

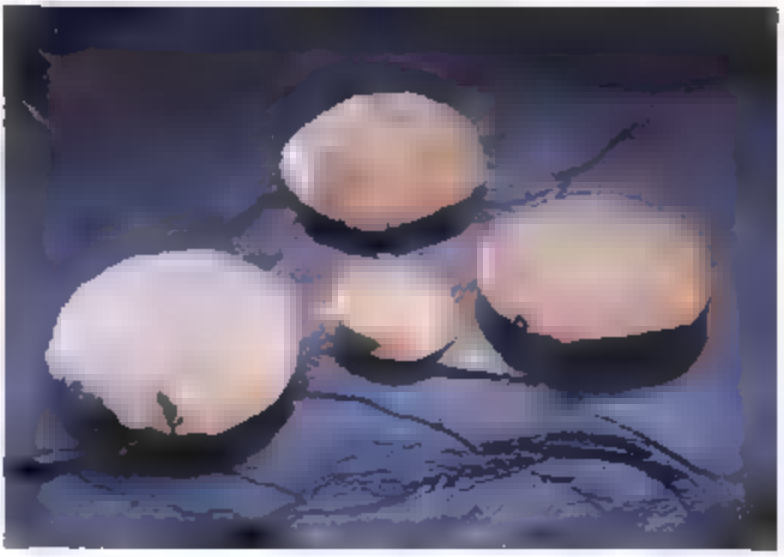

ภาชนะดินเผา

ที่พบในเมืองศรีเทพมีทั้งภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ ภาชนะที่ใช้ในพิธีกรรม ภาชนะใช้สอยในชีวิตประจำวัน และภาชนะเครื่องใช้ในครัวเรือน ซึ่งมีการผลิตขึ้นในท้องถิ่นและมีการนำเข้าจากแหล่งอื่น ๆ ทั้งภาชนะเครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์ถัง และเครื่องถ้วยดินเผาจากเวียดนาม

แท่นพิมพ์

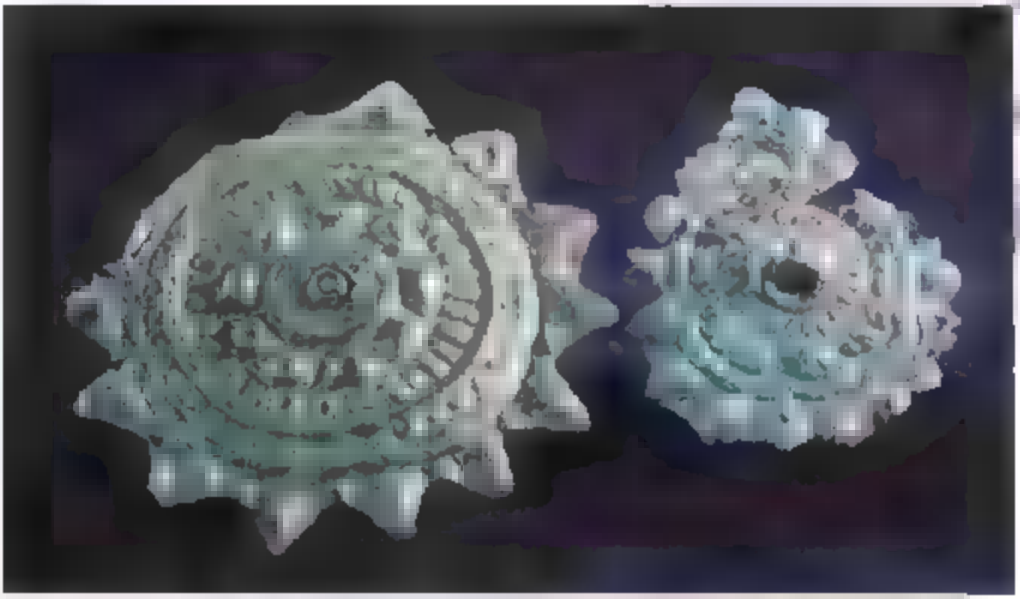

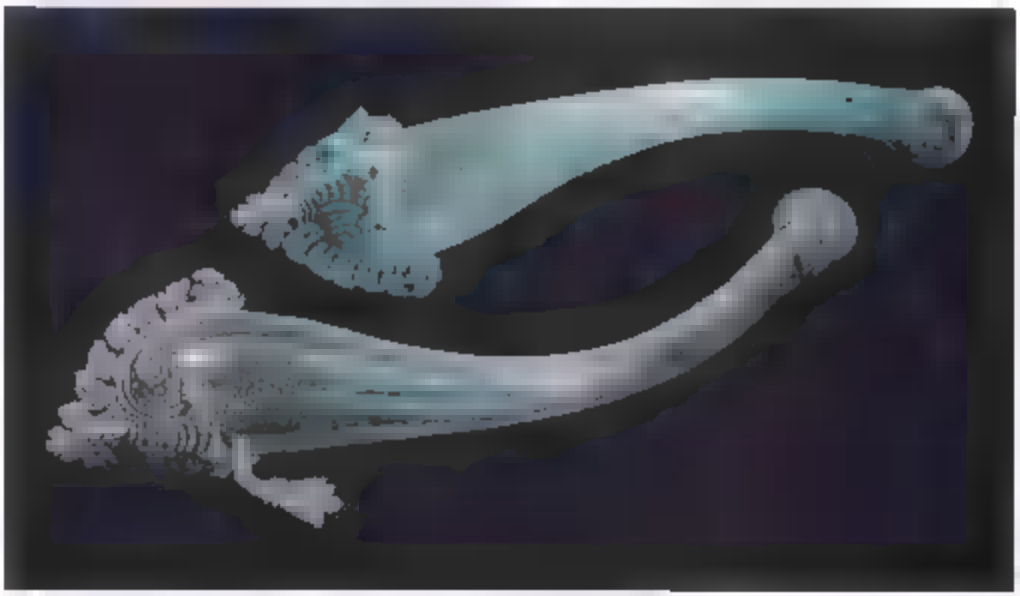

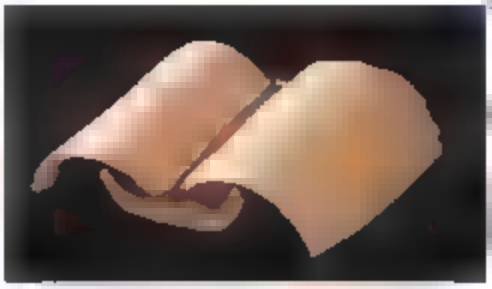

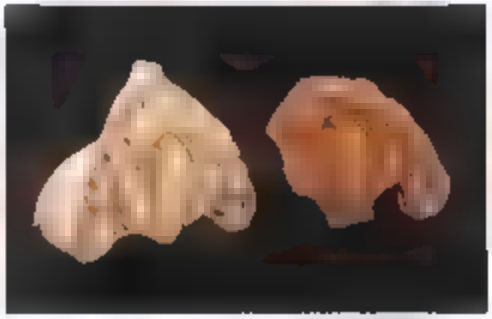

สรุปปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต ของชาวเมืองศรีเทพในอดีต

จากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดีและศิลปกรรมที่ยังหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน อาจจะประมวลภาพปัจจัยพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวเมืองศรีเทพในอดีตอย่างคร่าว ๆ ได้ดังนี้

การบริโภคอาหาร

เชื่อว่ากลุ่มชนกลุ่มนี้คงจะรู้จักการเพาะปลูกพืชบางชนิดที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น ข้าว มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายแล้ว ถึงแม้ยังไม่มีหลักฐานที่ชี้ชัดถึงการนำข้าวมาบริโภคในสมัยนั้นก็ตาม แต่หลักฐานในสมัยทวารวดีที่มีการนำแกลบข้าวมาผสมทำอิฐก่อสร้างโบราณสถานก็แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายและมีอยู่มากแล้วของพืชชนิดนี้ ซึ่งคนในสมัยทวารวดีก็คงจะบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ลักษณะแกลบข้าวที่พบมีลักษณะเป็นแบบแบ่งสั้น ข้าว รูปร่างคล้ายข้าวเหนียวในปัจจุบัน จึงกล่าวได้ว่าชาวเมืองโบราณศรีเทพบริโภคข้าว (อาจเป็นข้าวเหนียว) เป็นอาหารหลัก และคงจะรู้จักการเพาะปลูกข้าวมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายแล้ว

การบริโภคเนื้อสัตว์ ส่วนใหญ่ที่ขุดค้นพบจะเป็นพวกสัตว์จำพวกสัตว์ประเภทกวาง หรือ เก้ง มีการบริโภควัว ควาย และ หมูป่า ด้วยเช่นกัน สำหรับสัตว์น้ำพบว่ามีการบริโภคปลา และ หอยน้ำจืดบางชนิด เช่น หอยขาบ และ หอยขม นอกจากนี้ยังพบกระดองเต่าและกระดูกอยู่เสมอ การล่าสัตว์ และ จับสัตว์น้ำก็คงจะกระทำในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงกับที่อยู่อาศัย ซึ่งน่าจะมีความอุดมสมบูรณ์มากในสมัยนั้น สำหรับสัตว์น้ำส่วนใหญ่เป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่ในคูเมือง หนอง บึง ซึ่งพบการกระจายอยู่ทั่วไปทั้งเขตเมืองชั้นนอกและเมืองใน แต่ในบางครั้งอาจจะมีการออกไปล่าจับสัตว์น้ำ ในแหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งห่างออกไปเพียง ๕ กิโลเมตร ทางทิศตะวันออกของเมืองด้วยก็เป็นได้

เครื่องแต่งกาย

ยังไม่เคยปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับผ้าหรือเส้นใยจากการขุดค้นทางโบราณคดีในเมืองนี้ อาจจะเนื่องจากภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงมากและมีความแตกต่างสูง คือร้อนมากในฤดูร้อนและหนาวมากในฤดูหนาว และเป็นป่ารกทึบทำให้อากาศชื้นมากในฤดูฝน จึงเป็นเหตุให้วัสดุที่เป็นอินทรียวัตถุเปื่อยยุ่ยย่อยสลายไปได้ง่าย อย่างไรก็ตาม ยังมีการพบแวดินเผา ซึ่งเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ในการปั่นด้ายอยู่จำนวนมากในช่วงสมัยทวารวดี แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลาที่เมืองศรีเทพรับวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ก็คงจะรับเทคโนโลยีในการปั่นด้ายและทอผ้าเข้ามาด้วย และอาจจะมีการทอผ้าขึ้นใช้เองในชุมชน

จากการศึกษาภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานสมัยทวารวดีในที่อื่นๆ พบว่าการแต่งกายของคนในวัฒนธรรมทวารวดีนั้นจะไม่นิยมใส่เสื้อทั้งชายและหญิง อาจจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม และจะนุ่งผ้าสั้นเหนือเข่า มีชายผ้าห้อยด้านหน้า และมีชายผ้าชาวห้อยอยู่ด้านข้าง ส่วนการแต่งกายของภาพบุคคลที่พบจากโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรนั้นก็ไม่แตกต่างกันเท่าใดนัก

สำหรับเครื่องประดับ ที่นิยมมากในเมืองศรีเทพก็คือลูกปัดแก้ว และลูกปัดหินสี รวมทั้งลูกปัดหินเนื้อ ซึ่งนิยมกันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และแพร่หลายมากในวัฒนธรรมทวารวดี ที่นิยมมากในวัฒนธรรมทวารวดีอีกอย่างหนึ่ง คือตุ้มหูรูปห่วงกลม ซึ่งมักพบเสมอจากภาพปูนปั้นสมัยทวารวดีในที่ต่างๆ ที่เมืองศรีเทพนั้นก็พบในประติมากรรมเทวรูปกระดาษดีเผา และรูปคนแกะแบบที่โบราณสถานเขาคลังใน ตุ้มหูรูปห่วงกลมในสมัยทวารวดีที่ใช้ในชีวิตประจำวันจริงๆ นั้นคงจะทำด้วยโลหะประเภทสำริด เพราะได้เคยมีการสำรวจพบแม่พิมพ์หินรูปห่วงตุ้มหูนี้ที่บริเวณวัดแม่นิ้วป่าสักซึ่งเป็นแม่พิมพ์ที่ใช้ในการหล่อโลหะ ดังนั้นตุ้มหูห่วงสำริดชนิดนี้คงจะพัฒนามาจากการทำตุ้มหูหินในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

ห่วงคะกั่ว เป็นโลหะอีกชนิดหนึ่งที่พบเสมอจากการขุดแต่งโบราณสถานเมืองศรีเทพ บางครั้งจะพบในสภาพที่ร้อยต่อกัน ๒ - ๓ วง ห่วงคะกั่วดังกล่าวนี้อาจเป็นเครื่องประดับอีกชนิดหนึ่งของคนในวัฒนธรรมทวารวดี เนื่องจากได้พบตุ้มหูรูปคนจูงช้างในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอันเป็นเมืองร่วมสมัย และร่วมวัฒนธรรมกับเมืองศรีเทพ แสดงให้เห็นการแต่งกายของเด็กชายในสมัยนั้นที่ไม่นิยมใส่เสื้อผ้า ลวมกำไลหลายวง และมีเครื่องประดับโลหะร้อยสายโซ่คาดที่เอว ซึ่งอาจเป็นโซ่ที่ร้อยจากห่วงคะกั่วอย่างที่พบที่เมืองศรีเทพ

กำไลสำริดและกำไลหินเผา เป็นเครื่องประดับที่พบตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย โดยพบฝังร่วมกับโครงกระดูก กำไลดังกล่าวนี้ คงใช้สืบเนื่องต่อมาในสมัยหลัง นอกจากนั้นในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายยังพบว่ามีการผลิตกำไลหินขึ้นใช้เองในชุมชนอีกด้วย ดังที่ได้ขุดพบแกนกำไลหินซึ่งเป็นวัตถุหินเหลือจากการผลิตกำไลหินเป็นจำนวนมากที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู เชิงเขาพนมรุ้ง

ทอง เป็นเครื่องประดับหายากอีกชนิดหนึ่งที่พบในช่วงสมัยทวารวดี การขุดค้นที่เมืองศรีเทพเมื่อเร็วๆ นี้ ได้พบแหวนทองแหวนหนึ่ง หัวแหวนเป็นหินสีเขียวสลักรูปหม้อปูรณฆฏะ ตัวเรือนทองประดับลวดลายแบบลายลักษณะสมัยทวารวดีดังกล่าวมาแล้ว

บ้านเรือนที่อยู่อาศัย

ยังไม่เคยพบหลักฐานที่อยู่อาศัยทั้งของผู้ปกครองเมืองและพลเมืองในบริเวณเมืองศรีเทพเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอาคารที่อยู่อาศัยคงสร้างด้วยไม้ จึงผุพังไปตามกาลเวลา

บันทึกของ จู ต้า กวน ทูตจีนซึ่งเดินทางมาเยือนเขมรในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๐ - ๑๘๔๓ ได้บันทึกถึงสภาพที่อยู่อาศัยของชาวเขมรในสมัยนั้นไว้ว่า วัดในพุทธศาสนาและบ้านเรือนขุนนางเท่านั้นที่จะใช้หลังคามุงกระเบื้องได้เหมือนกับพระราชวังของพระเจ้าแผ่นดิน บ้านของสามัญชนต้องมุงใบไม้ วัฒนธรรมในเรื่องที่อยู่อาศัยของคนในเมืองศรีเทพ ซึ่งรับวัฒนธรรมเขมรในระยะเวลาใกล้เคียงกันนั้นก็คงจะไม่ห่างไกลกันนัก จึงไม่เหลือร่องรอยที่อยู่อาศัยของคนในเมืองศรีเทพเลย อย่างไรก็ตามแม้จะไม่พบตัวอาคารที่อยู่อาศัย แต่หลักฐานประเภทภาชนะดินเผาซึ่งเป็นของใช้ในชีวิตประจำวันที่ยังคงเหลืออยู่ตามเนินดิน ก็สามารถบอกตำแหน่งแห่งที่ที่นิยมในการปลูกสร้างบ้านเรือนได้ว่า คงจะอยู่ตามเนินดินใกล้ๆ ตระพัง หนองน้ำ ที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปทั้งเมืองนอกและเมืองใน แต่ความหนาแน่นของชุมชนในเมืองในจะมีมากกว่าเมืองนอก อาจจะเป็นเพราะพื้นที่ทางเมืองในอุดมสมบูรณ์กว่า

ยารักษาโรค

ชุมชนเมืองศรีเทพตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ใกล้เทือกเขาที่มีป่าทึบ และยาชีพ
สำคัญของป่า ... สำหรับว่าจะเป็นยาชีพที่สำคัญอย่างหนึ่งนอกเหนือจากการทำการค้า
และทำเกษตรกรรม ดังนั้นโรคภัยไข้เจ็บจากป่าจึงเป็นสิ่งที่คนในบริเวณนี้คงจะต้องเผชิญ
อยู่เสมอ

จากการศึกษาเรื่องราวของเมืองศรีเทพจนถึงปัจจุบัน ยังไม่มีการวิจัยเรื่อง
โรคภัยไข้เจ็บของชาวเมืองศรีเทพกันอย่างจริงจัง ดังนั้นจึงยังไม่อาจทราบชนิดของโรค
ที่เป็นกันมากได้ ทั้งนี้เป็นเพราะในช่วงหลังจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย
มาแล้ว ไม่พบโครงกระดูกมนุษย์ที่ถูกฝังทั้งโครง ส่วนใหญ่พบเป็นเพียงกระดูกที่เผาแล้ว
ในภาชนะฝังไว้ในบริเวณโบราณสถาน จึงไม่สามารถนำไปวิเคราะห์โรคบางชนิดที่ศึกษา
จากโครงกระดูกได้

จากลักษณะโดยทั่วไปแล้ว การอยู่ในพื้นที่ที่มีเทือกเขาล้อมเพียงต่อโรค
บางชนิด อีกทั้งแหล่งน้ำใช้ส่วนใหญ่เป็นลำน้ำ หนองน้ำ และน้ำในคูเมือง ซึ่งเป็นน้ำขัง
ไม่ไหลเวียนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูแล้ง จึงน่าจะเป็นแหล่งแพร่เชื้อโรคได้ง่าย ความรู้
ทางการแพทย์ และการค้นหายาสมุนไพรจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับเมืองนี้ ความรู้ด้าน
การแพทย์น่าจะพัฒนาจากกลุ่มชนในท้องถิ่นและรับความรู้ใหม่ๆ จากกลุ่มชนภายนอก
ที่เข้ามาติดต่อค้าขาย

การขุดแต่งโบราณสถานต่างๆ มักพบแท่นหินบดอยู่เสมอ เครื่องใช้ประเภทนี้
ใช้บดได้ทั้งอาหารทรงเครื่องและยา จากกระดูกที่พบในบริเวณโบราณสถาน อาจ
สันนิษฐานได้ว่าน่าจะใช้เตยาสมุนไพรต่างๆ เพื่อรักษาโรค ผู้ที่มีความรู้ทางด้านแพทย์
นี้อาจจะเป็นพระสงฆ์หรือพราหมณ์ โดยใช้ศาสนสถานเป็นที่รักษาพยาบาล หรือ
สร้างอาคารสำหรับรักษาพยาบาลไว้ใกล้ศาสนสถาน เพื่อให้ผู้ป่วยหรือญาติได้กราบไหว้
บูชารูปเคารพประจำศาสนสถานนั้นๆ ด้วยเหตุผลดังกล่าวศาสนสถานจึงมีบทบาทสำคัญ
ต่อชุมชนนอกเหนือจากเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา นักบวชจึงเป็นกลุ่มผู้มี
ความสำคัญต่อชุมชนและเป็นผู้มีความรู้ในหลายสาขาเพื่อเป็นที่พึ่งพิงแก่คนโดยทั่วไป

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร, กองโบราณคดี. **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : บุรินทร์การพิมพ์, ๒๕๓๗.

ศิลา วีระวงส์, ดร. **"การศึกษาประวัติศาสตร์ศรีเทพ."** เอกสารศึกษาค้นคว้าและวิจัย เล่ม ๓ คณะกรรมการดำเนินการจัดทำฉบับแม่บทโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, ๒๕๒๔.

ศิลา วีระวงส์, ดร. **"ข้อสังเกตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ "เมืองศรีเทพ""**. เมืองโบราณ ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๔ (มกราคม - มีนาคม ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๐-๑๓๙.

ศิลา วีระวงส์, ดร. **รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๑.

ศิลา วีระวงส์, ดร. **(ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ อักษรสัมพันธ์, ๒๕๔๐.

สาสุข อันทรางกูร, **พุทธศาสนาและประติมานวิทยา**. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๐.

สาสุข อันทรางกูร. **รูปเคารพในศาสนาอินดู**. นครปฐม : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕.

พิริยะ ไกรฤกษ์, ดร. **ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑.

ศรีเทพ, อุทยานประวัติศาสตร์. **เมืองโบราณศรีเทพ : ข้อมูลใหม่**. เอกสารโรเนียว, ๒๕๓๓.

ศรีเทพ, อุทยานประวัติศาสตร์. **เมืองศรีเทพ**. เอกสารสำหรับการบรรยายสรุป เรื่อง อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, เอกสารโรเนียว.

ศรีเทพ, อุทยานประวัติศาสตร์. **รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปีงบประมาณ ๒๕๓๗ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เล่ม ๑**, เอกสารโรเนียว, ๒๕๓๗.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศจ. ม.จ. **ศิลปะในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๙.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศจ. ม.จ. **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพเนตร, ๒๕๓๖.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศร. ม.ว.ว. "**เขาพลังไพร : ภาพปูนปั้นเครื่องดนตรีแห่งศาสนสถาน.**" เมืองโบราณ ปีที่ ๒๕, ๒ : มกราคม - มีนาคม ๒๕๔๒)

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศร. ม.ว.ว. **ปราสาทเขาพนมรุ้ง : ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๕.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศร. ม.ว.ว. **ศรีทวารวดีถึงศรีวัฒนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๓.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศร. ม.ว.ว. **ศิลปะร่วมแบบเขมรโบในประเทศไทย : ภูมิหลังทางปัญญา - รูปแบบทางศิลปกรรม.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๗.

ศิลปากร, กรม. **จารึกที่เมืองศรีเทพ.** กรุงเทพฯ : บริษัท พิมเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔

_____ **ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ.** กรุงเทพฯ : บริษัท พิมเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔

_____ **เมืองศรีเทพ.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๓๓.

_____ **แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.** นครสวรรค์ : บริษัท พิมเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔

_____ **อดีตอีสาน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

SI THEP ANCIENT TOWN

Si Thep ancient town, approximately 240 kilometers north of Bangkok, is located in Si Thep district, Phetchaboon province. Si Thep covers 4.7 square kilometers and is enclosed by two concentric moats. It was characterized as a twin town : **Muang Nai** refers to the inner structure of the town **and Muang Nok** to the outer structure of the town.

Muang Nai is circular in plan, covering 2.05 square kilometers, and has eight entrances. There are three large monuments - Prang Si Thep, Prang Song Phi Nong, and Khao Khlang Nai - about 45 archaeological sites, and 70 ponds dispersed within the town. At present, these sites have all been restored by the Fine Arts Department. **Muang Nok** is located to the east of Muang Nai. It is rectangular in plan and covers an area of 2.54 square kilometers. It has 7 entrances, 54 small archaeological sites, and 30 ponds.

Outside the ancient town, there are approximately 50 archaeological sites. The most important sites are : Khao Khlang Nok and Prang Ruesi, both located on the north side of the town, and Khao Thamorat cave which is the only archaeological site on the mountain , it is located on the west side of Si Thep.

Si Thep ancient town was originally abandoned to the jungle. According to a monk, the local villagers called its name that, "Muang Apai Sab" In 1904, Si Thep's name first appeared in written accounts when Prince Damrong visited Phetchaboon province. He intentionally searched for an ancient town named "Si Thep" which he found this name in Ayuddhaya and Early Rattanakosin's archives.

SOCIAL AND CULTURAL DEVELOPMENT

Early community period (1st - 6th century A.D.)

Approximately 2,000 years ago, the earliest communities settled in Si Thep ancient town. Archaeological excavation at ancient town and surrounding sites uncovered evidence of late prehistoric death ritual dating to the 1st - 2nd century A.D. Around the 2th - 6th century A.D. Indian influence diffused into the Indochina peninsula via contact with Indian and Arab trading networks. Later the local village societies gradually developed into urban societies. Clearly, Si Thep has gone through several cultural changes

Dvaravati period (7th - 11th century A.D.)

During the Dvaravati period, in Si Thep ancient town, people settled about six kilometers from the Pa Sak river. Originally, the town was circular in plan which is typical of Dvaravati culture. To protect themselves from flooding and to access water during periods of drought, the inhabitants dug a number of large ponds and moats around the town.

The Si Thep compound is composed of Khao Khlang Nai and a number of small archaeological sites. Archaeological evidence includes a statue of Buddha, Bodhisattva, and stone inscriptions mentioning Thervada and Mahayana Buddhism. This evidence suggests Dvaravati's cultural influence because Dvaravati was a Buddhist state.

Khmer period (12th - 13th century A.D.)

The Dvaravati kingdom declined around the 11th century A.D. At this time, the Khmer empire was becoming stronger, and expanded its power over the Dvaravati kingdom. Consequently, Si Thep was also under Khmer influence which can be seen in the town plan which changed from circular to rectangular, and its extension to the east. This additional part is called Muang Nok. There are two Hindu sanctuaries, Prang Si Thep and Prang Song Phi Nong, which date to the 12th century A.D. Later, these sanctuaries were modified for use in Mahayana Buddhism during the Khmer period, specifically the reign of King Jayavaraman VII (ca. 13th century A.D.).

The collaspe of The Town (13th century A.D.)

Si Thep town developed over a 700 year period spanning the late prehistoric to the Khmer period. Scholars have still not identified the causes for Si Thep's decline and abandonment. The most popular hypothesis is that it was due to serious disease.

IMPORTANT PLACES TO VISIT

Prehistoric Site

In 1988, the Fine Arts Department conducted an excavation in the large mound, about 400 meters northwest of Prang Si Thep and located within the Si Thep compound. An elephant skeleton was recovered at one meter depth, the same depth as a base of monument situated on that mound. In addition, five human skeleton remains were found at three meters depth. The most complete skeleton is a female in an extended position, with the head toward the north and associated with ornaments, metal weapons, and vessels. Two skeletons are incomplete, and the rest are placed in jars slightly above the first burial. These burials represent prehistoric mortuary ritual prior to the adoption of Buddhism around two thousands years ago.

Khao Klang Nai

Khao Klang Nai was a Buddhist sanctuary. The central stupa, rectangular in shape and oriented toward the east, is characteristic of the Dvaravati architectural style. The base is about 12 meters in height and is made of laterite covered with plaster. In addition, the base is decorated with stucco figures of dwarfs, monkeys, lions and buffaloes. They are characterized as atlante figurines or carryatid who protect the monument and buddhist religious. By the style of art these stucco figures date to the 9th century A.D.

The front of the sanctuary has a staircase to an upper level. There is also evidence on the the upper structure made of laterite with a base made of small bricks which could be a viharn or stupa. Apart from the large sturctures, there are a numer of viharn, chedi, and ceremonial structures around the main stupa which is surrounded by wall.

Prang Song Phi Nang

The main tower is about seven meters in height and is made of bricks on top of a laterite foundation; it faces to the west. It has only one entrance and three false doors. The central tower is square room called Garbhagrha which usually enshrined the sacred sculpture. This room has 3 walls which were cut into small triangular tunnels. These tunnels might have been used to place candles or religious statues.

At the south side of the central tower there is a small tower. When it was first uncovered, only the base remained, but later the Fine Arts Department restored the rest of the remains and replaced a lintel of "Umamahesvara" which is the only complete lintel found in Si Thep. The plan of this small tower is similar to the main tower with an entrance on the west and three false doors.

In addition to these two towers, there are a number of structures within the compound.

During recent excavations, a number of architectural parts were recovered including lintels and decorated stone pillars dating to the 12th century A.D. The story on the lintel is about Shiva. Other artifacts, including a lingam, yoni and Nandin bull, are found in the ruins. Archaeologists have hypothesized that this sanctuary was a Shivaism Hindu temple built around the 12th century A.D. However, the lingam, yoni, and Nandin bull were buried underneath the building which indicates a transition from Hinduism to Mahayana Buddhism during the period of King Jayavaraman VII (1181 - 1217 A.D.) rule of the Khmer empire.

Prang Si Thep

Prang Si Thep is a religious sanctuary built in the Khmer architectural style. It is a large tower situated behind the Prang Song Phi Nong and about one meter above ground level.

The architectural style of Prang Si Thep is similar to the Prang Song Phi Nong, and is composed of a laterite base and four porticos. The main body of the tower and roof are made of bricks; the standing remains of the tower are approximately 13 meters in height. There is only one entrance on the west side, the rest being false doors. Originally, it would have had a wooden roof covering the front gateway to the main tower. Moreover, flanking the front of the main tower are two small laterite structures including a scripture repository (Banalai). The central base in front of the terrace has a cruciform walkway leading down to the lower level. At the end of the walkway, there is a roughout of Naga's head. Originally, the heads might have been located at the two ends of the walkway with the bridge representing their bodies. This walkway is called the Naga's bridge which refers to the Naga as the link between heaven and earth. The space within the front area is surrounded by a laterite wall. Slightly farther away, before reaching the Prang Song Phi Nong, is another laterite wall covering a cluster of structure bases.

Prang Si Thep dates between the 11th – 12th century A.D. based upon the recovered lintel. There is a clear evidence of restoration of the tower as seen by a carving antefix which was unfinished. Therefore, the evidence suggests that originally the sanctuary was Hindu, and later was changed for use in Mahayana Buddhism during the reing of Jayavarman VII. Major changes in religious structure occurred throughout this period in areas under Khmer influence. However, the restoration was not completed before the abandonment of Si Thep.

Khao Klang Nok

Khao Klang Nok is situated on Bar Sra Phue approximately two kilometers further north of Si Thep ancient town. At present, it is a large brick mound measuring 90 meters in width, 90 meters in length, and 16 meters in height. In the middle of the structure is a looter's pit. The architectural style is still unknown.

Prang Ruesi

Prang Ruesi is located on Wat Pa Sa Khwan, in the northern part of the ancient town and approximately two kilometers from Si Thep inner structure. It is typical Khmer architecture, built with bricks. It may have been contemporary with Prang Si Thep and Prang Song Phi Nong. This sanctuary has, however, been modified through time by ancient populations as well as modern-day local villagers and monks.

Khao Tamorat

Khao Tamorat is a large mountain situated on the west side of Si Thep town. A cave in the mountain contains a number of Mahayana Buddhist stone carvings including Buddha images, Bodhisattva, stupa, and dhammachakra. Most of the statues are characteristic of Dvaravati art style of the 9th century A.D. Heads of the Buddha were looted, but they have been returned and are now housed at the National Museum in Bangkok.

IMPORTANT ARTIFACTS

Si Thep inscriptions

A few inscriptions are found in Si Thep compound. Some inscriptions date to the 7th century A.D. and are considered to be the earliest writings in Thailand. Unfortunately, most of inscriptions are incomplete, and cannot tell us about the history of Si Thep town. However, the texts suggest interactions between communities in Thailand.

Ten Si Thep inscriptions can be classified into three categories according to their script:

Before and after the Pallava script dating between the 7th and 9th century A.D. The Pallava script is the oldest script found in Thailand, and originated from South Asia. It appears in many languages including Pali, Sanskrit, and Mon. It is mostly used to record important events and religious texts.

The Khmer script dates to the 10th - 11th century A.D. when the Khmer empire was in power. The Khmer script was used and adapted among the contemporary communities in Thailand.

The Chinese script dates to the 7th century A.D. The script was found behind a Buddha ambulate. No one can read this script, though it suggests a relationship between Si Thep town and China. Moreover, Tang ceramics dating to the 7th – 10th century A.D. were also found at the site.

Hindu artifacts

Stone sculpture

The oral history of Si Thep describes many stone statues prior to recent settlement. At present, there are only a few statues left, and these were taken by the Fine Arts Department; some are housed at museums abroad. Seven stone statues, including Vishnu, Krisna-Govardhana and Suriya (Sun god) are housed at the National Museum in Bangkok. They date between the 6th - 8th century A.D.

Bronze statues

Two small bronze statues of Vishnu and Lakshmi his consort are found at Khao Khlang Nai

Gold statues

A gold plate of Vishnu, with four arms and dating to the 6th - 7th centuries A.D., is now housed at the Norton Simon Musuem in the USA.

Lingam

A lingam is a phallus representing the god Shiva. Different sizes of linga are found at Prang Song Phi Nong and Prang Si Thep which date to the 12th century A.D.

Yoni base

A yoni base represents the god Uma, a wife of Shiva, and serves as the foundation for a lingam. The middle of the yoni has a hole to place the lingam which is surrounded by a drainage system flowing down towards the front. Many types of yoni are found at the town of Si Thep including circular and square shapes that date to the 12th century A.D.

Dvarapala

Dvarapala is guardian of door and gateway ; it is normally a bas relief statue near the entrance of important sanctuaries, and serves to protect sanctuaries from evil spirits. Recent excavation at Prang Si Thep found a dvarapala, with its head missing, in front of the Gopura (the entrance pavition) near the gateway. Another dvarapala lacks provenience as it has long been housed in the National Museum. Both date to the 12th – 13th century A.D.

Bull Nandin

The Bull Nandin is a vehicle of Shiva, and in some cases, it represents Shiva. The Nandin sculpture is normally seated and guards the place of Shiva. Recent excavation in Si Thep found many pieces of Bull Nandin.

Lintel

A lintel is a block of stone placed across two door pillars. Most of the Si Thep lintels are incomplete. The only complete one is the lintel from Prang Song Phi Nong. On it is depicted a story of Umamahesvara when Shiva carried Uma and seated her on the Bull Nandin above the kala face. It dates to 12th century A.D. At present, it is located on the smaller Prang. The rest of the lintels date between 11th – 12th century A.D. and are housed at the Ramkamheang National Museum, Sukhothai province.

Buddhism artifacts

Buddha image

Many Buddha images, made of stucco and bronze and dating to the 7th – 11th century A.D. were found during the Khao Khlang Nai excavation.

Bodhisattva

Mahayana Buddhist Bodhisattva sculptures made of bronze and stucco were found at Khao Khlang Nai. A stone carved Bodhisattva was found at Khao Thamorat. These sculptures date to the 9th century A.D

Dharmachakra

Dharmachakra is a symbol of the Buddhist Wheel of Law was usually placed in front of important Buddhist temples. Dharmachakra are found in Si Thep, though most were incomplete. The famous one was found around [illegible] years ago, is placed in front of Khao Khlang Nai

Domestic artifacts

Prehistoric tools

Prehistoric tools - pebble tools, polished axes, stone and terracotta bracelets, stone, terracotta and glass beads, stamps, metal weapons, and pottery - are commonly found in the inner and outer parts of Si Thep town.

Pottery

Pottery was made throughout the prehistoric period, Dvaravati period, and into the "Khmer - Influenced period" In addition, there are a few pieces of Chinese ceramics from Tang dynasty (618 - 907 A.D.) and Sung dynasty (960 - 1279 A.D.) as well as the Persian wares.

Grinding stones

Grinding stones are found at most sites in the Si Thep. These were used for procesing food and medicinal plants.

Subsistence economy of Si Thep population

Staple foods

Rice grains embedded in brick suggest that the Dvaravati period people ate rice as a stapel food. The rice grains were identified as a sticky rice. Based on the rice grains, and animal and shellfish remains, archaeologists generally assume that the Si Thep population practiced rice agriculture and continued to hunt, fish, and collect riverine shellfish.

Dress

There is no direct evidence of styles of dress. However, spindle whorls indicate weaving, and that people knew how to make clothes.

Houses

Other than the temples, there is no evidence of the ruling class and commoner houses. Houses may have been built of wood.

Medicine

Grinding stones suggest medical knowledge of curing as plant medicines were processed by such tools.

NATIONAL LIBRARY

กรมศิลปากร